



*Δικαῖος Β. Βαγιακάκος*

*Ὁ Νικόλαος Γ. Πολίτης πρῶτος ἐκδότης τὸ 1866  
τοῦ μανιάτικου μοιρολογίου τοῦ δικιωμοῦ τῆς Ληγοροῦς*





## Α'. Εισαγωγικά

Βασικά κείμενα δια την μελέτην τῆς Λαογραφίας τῆς Μάνης εἶναι τὰ μοιρολόγια, διότι εἰς αὐτὰ ἀπεικονίζεται ὁλόκληρος ὁ βίος τῶν κατοίκων τῆς. Ἔχομεν εἰς αὐτὰ τὴν διάλεκτον, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, τὸν χαρακτῆρα τῶν κατοίκων καὶ τὴν ἀδήριτον παρουσίαν τῶν ἀγράφων νόμων, οἱ ὅποιοι ἐξ ὀλοκλήρου ρυθμίζουν τὴν ζωὴν τῶν κατοίκων τῆς Μάνης. Τὰ μοιρολόγια διακρίνονται:

- α) *Εἰς τὰ δεκαπεντασύλλαβα τῆς Ἐξω Μάνης*, τὰ ὅποια ἔχουν τὴν μορφήν τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, δὲν ἀναφέρουν τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ οὔτε περιστατικά τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ ὀμιλοῦν γενικῶς περὶ τοῦ Χάρου, περὶ τοῦ Κάτω Κόσμου καὶ τῶν συνθηκῶν τῆς ἐκεῖ παραμονῆς τῶν νεκρῶν. Ἔχουν λυρικότητα καὶ τὴν ραδινότητα τοῦ ἰωνικοῦ κίονος. Εἶναι κάπως τυποποιημένα καὶ ἐπαναλαμβάνονται ὑπὸ τῶν γυναικῶν κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ πένθους.
- β) *Εἰς τὰ ὀκτασύλλαβα τῆς Μέσα Μάνης*<sup>1</sup>, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον ἀναφέρεται ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὸν νεκρόν, εἰς τὰ προτερήματα καὶ τὴν δραστηριότητά του εἰς τὴν ζωὴν. Εἶναι αὐθόρμητα δημιουργήματα τῆς στιγμῆς τοῦ θρήνου, καθαρῶς προσωπικά, περισσότερον ἀδρά, ἔχουν τὴν αὐστηρότητα τοῦ δωρικοῦ κίονος.

Ἐπάρχουν εἰς τὴν Ἐξω Μάνην ἐνίοτε καὶ τὰ τοῦ μεικτοῦ τύπου, τὰ ὅποια ἀρχίζουν μὲ δεκαπεντασυσλλάβους στίχους καὶ τελειώνουν μὲ ὀκτασυσλλάβους.

---

1. Μίαν γενικὴν θεώρησιν τῶν μοιρολογίων τοῦ εἴδους αὐτοῦ βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Γύρω στὸ μυρολόγι τῆς Μέσα Μάνης», *Σπαρτιατικὰ Χρονικά*, τεύχη 57-70 (1942-1943). Ἀνατύπωσις εἰς *Λακωνικὰς Σπουδὰς*, τόμ. 17 (2004), σ. 219-262.



Τὰ ὀκτασύλλαβα ὁμῶς διακρίνονται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον εἰς:

- α) *Τὰ λεγόμενα εἰς τοὺς νεκροὺς ἀπὸ φυσικὸν θάνατον.* Τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἐκφράζει τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν νεκρὸν καὶ τὸν ἔπαινον τοῦ βίου του. Κυριαρχεῖ τὸ συναίσθημα καὶ ἡ λύπη.
- β) *Εἰς τὰ μοιρολόγια εἰς τοὺς νεκροὺς τῶν πολέμων.* Αὐτὰ εἶναι καθαρῶς ἐπικά με κυρίαρχον θέμα τὸ ἥρωικὸν στοιχεῖον καὶ τὴν θυσίαν τοῦ νεκροῦ διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τῆς πατρίδος. Εἰς αὐτὰ τὴν λύπην καταπνίγει ὁ ἥρωικὸς θάνατος διὰ τῆς πατρίδος τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν τιμὴν. Εἶναι θύρια τοῦ Τυρταίου, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπικρατεῖ τὸ πνεῦμα τῆς γυναικὸς τῆς ἀρχαίας Σπάρτης. Ἀπευθυνομένη ἡ σημερινὴ Μανιάτισσα πρὸς τοὺς προσελθόντας νὰ ἐκφράσουν τὰ συλλυπητήριά των διὰ τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ της ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, λέγει:

*Ὅλους ζας ζᾶς εὐχαριστοῦ,  
ἐγὼ δὲ θεοῦ κλάματα,  
σκοτώθηκε στὸν πόλεμο,  
ἔκαμε τὸ καθῆκο του,  
ἐιδιὰν μὲ δόξα καὶ τιμὴ.  
Στέκει πιὸ πάνω ἀπὸ μᾶς  
τρανὴ μας μάννα ἡ Ἑλλάς.*

- γ) *Εἰς τὰ μοιρολόγια εἰς τοὺς νεκροὺς ἔνεκα ἐκδικήσεως.* Τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἐγγίζει τὰ ὄρια τοῦ τραγικοῦ, διότι εἰς τοὺς στίχους των κυριαρχεῖ ἡ ἔκφρασις τοῦ μίσους μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων οἰκογενειῶν καὶ ἡ δίψα τῆς ἐκδικήσεως ἐκ μέρους τῶν παθόντων, ἐπειδὴ ρυθμιστὴς διὰ τὴν ἀξιοπρεπῆ διαβίωσιν αὐτῶν εἰς τὴν στενὴν κοινωνίαν τῆς Μάνης εἶναι ὁ ἀγραφὸς νόμος τῆς ἐκδικήσεως, τὴν φλόγαν τῆς ὁποίας ἀνάπτει καὶ συντηρεῖ ἡ γυναῖκα, ἡ ἰέρεια αὐτῆ τοῦ φόνου, ἡ ὀπλιζούσα τὰς χεῖρας τῶν ἀνδρῶν δι' ἐκδίκησιν.

Ἐνα μοιρολόγι τῆς κατηγορίας αὐτῆς με πλοκὴν ἀρχαίας τραγωδίας, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ κύριον πρόσωπον εἶναι γυναῖκα, ἡ ὀνομαζομένη Ληγοροῦ (σύζυγος τοῦ Γρηγόρη) –διὰ τοῦτο ἔχει δοθῆ ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ ὁ τίτλος «*Τὸ μοιρολόγι τῆς Ληγοροῦς*»– συλλέγει, σχολιάζει καὶ ἐκδίδει πρῶτος ὁ Νικόλαος Γ. Πολίτης τὸ 1866 εἰς τὸν 16ον τόμον τοῦ περιοδικοῦ «Πανδώρα», φύλλ. 284,



Βιβλιογραφίαν διὰ τὰ μοιρολόγια τῆς Μάνης βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Αἱ γλωσσικαὶ καὶ λαογραφικαὶ σπουδαὶ διὰ τὴν Λακωνίαν», *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, τόμ. Ε' (Πρακτικὰ Β'), σ. 360-365 (ἀριθμ. 873-972).



σ. 539-541, εις στίχους 46 ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἄσματα δημοτικὰ Μάνης». Τὸ μοιρολόγι ἐδημοσιεύθη ἄνευ ὑπογραφῆς μὲ τὴν σημείωσιν εἰς τὸ τέλος: «*Ἐκ Τριπόλεως: Ἐπεταὶ συνέχεια*».

Ὁ Πολίτης τότε ἦτο 14 ἐτῶν καὶ μαθητὴς εἰς τὸ Γυμνάσιον Καλαμάτας. Εὐρίσκετο, κατὰ τὸ διάστημα διακοπῶν, εἰς Τρίπολιν, διότι ἐκεῖ ὑπηρετεῖ ὁ πατὴρ του ὡς δικαστικὸς ὑπάλληλος.

Ὁ Πολίτης μετὰ δύο ἔτη, τὸ 1868, ἐπανεκδίδει εἰς τὸν 18ον τόμον τῆς «Πανδώρας», φύλλ. 430, σ. 438-440, τὸ μοιρολόγι αὐτὸ ὑπὸ πληρεστέραν μορφήν ἐκ στίχων 161 καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «*Τῆς Ληγοροῦς τὸ τραγουδί*». Εἰς τὴν πρώτην ὑποσημείωσιν τοῦ κειμένου (σ. 439) τῆς δευτέρας ἐκδόσεως ἀναφέρει: «*Τὸ τραγουδί τῆς Ληγοροῦς εἶναι πάγκοινον ἐν τῇ Μάνῃ διὰ τὴν δραματικωτάτην αὐτοῦ πλοκὴν, τὴν ὁποίαν ἐπαυξάνει τὸ ἀληθὲς τῶν ἀναφερομένων γεγονότων, διὰ τοῦτο καὶ διαφόρως ᾄδεται. Ἐν τῷ 284 φυλλαδίῳ τῆς Πανδώρας ἐδημοσιεύσαμεν ἐν τῶν εἰδῶν τούτων, ὅπερ εἶναι ἐπιτομὴ τῶν ἄλλων*». Ἐκ τούτων γίνεται φανερόν ὅτι καὶ τοῦ πρώτου, ἄνευ ὑπογραφῆς δημοσιευθέντος εἰς τὴν «Πανδώραν» τὸ 1866 μοιρολογίου τῆς Ληγοροῦς, ἐκδότης εἶναι ὁ Ν. Πολίτης.

Ποῖος ὅμως εἶναι ὁ Νικόλαος Πολίτης<sup>2</sup>, ὁ ὁποῖος εἰς ἡλικίαν 14 ἐτῶν ἐκδίδει κατὰ τὸν πρόποντα φιλολογικὸν τρόπον ἕνα ἀπὸ τὰ δραματικώτερα Μανιάτικα μοιρολόγια τῆς ἐκδικήσεως;

Ἡ οἰκογενεὶά του κατήγετο ἀπὸ τὸ χωρίον Γιάννιτσα (νῦν Ἐλαιοχώριον) βορείως καὶ πλησίον τῆς Καλαμάτας καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ Γιαννιτσάνικα, ὅπως ἐσφαλμένως γράφεται εἰς τὴν βιογραφίαν του. Ὁ πατέρας του ἦτο δικαστικὸς ὑπάλληλος. Ὁ Νικόλαος ἐγεννήθη τὸ 1852. Τὰ πρῶτα γράμματα ἔμαθεν εἰς τὴν Καλαμάταν, ὅπου ἐτελείωσε καὶ τὸ Γυμνάσιον.

Ἔζη εἰς καλλιεργημένον πνευματικῶς οἰκογενειακὸν περιβάλλον καὶ ὡς μαθητὴς ἦτο φιλομαθέστατος, ἀφοῦ ἦτο ἀναγνώστης τῶν λογοτεχνικῶν περιοδικῶν τῆς ἐποχῆς, ὅποια ἦσαν ἡ «*Χρυσάλλις*», ἡ «*Ἐφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν*», ἡ «*Εὐτέρπη*», τὸ «*Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον*» τοῦ Εἰρ. Ἀσωπίου καὶ ἡ «*Ἀποθήκη τῶν Ὁφελίμων Γνώσεων*». Ἐμελέτα ἐπίσης Ἑλλήνας καὶ Λατίνους συγγραφεῖς καὶ κυρίως τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀ. Κοραῆ ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων.



2. Βιογραφίαν καὶ ἐργογραφίαν τοῦ Ν. Πολίτου βλ. Στίλ. Κυριακίδης, «*Ν. Γ. Πολίτης*», *Λαογραφία*, τόμ. Ζ' (1923), θ' - κε' καὶ «*Ἐργογραφία*», σ. κζ' - να' [Μνημόσυνον Ν. Γ. Πολίτου].



Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν διαφόρων ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν περιοδικῶν αὐτῶν, τὰ ὅποια ὁ Πολίτης κατέγραφεν εἰς τὰ διασωθέντα τετράδιά του καὶ μερικὰ τῶν ὁποίων ὑπὸ τὸν τίτλον «*Ποικίλα*»<sup>3</sup> ἐδημοσίευσεν εἰς ἡλικίαν 13 ἐτῶν, τὸ 1865, εἰς τὸν τρίτον τόμον τῆς «*Χρυσασλλίδος*», σ. 679-680. Μὲ τὸ δημοσίευμα αὐτὸ καὶ μὲ μερικὰ ἄλλα εἰς τὸ περιοδικὸν «*Ἡ Φιλόστοργος Μίτηρ*» ἔκαμεν ὁ Ν. Πολίτης τὴν πρώτην του ἐμφάνισιν εἰς τὰ γράμματα.

Νομίζω ὅμως ὅτι, διὰ νὰ ἐννοήσωμεν καλύτερον τὴν παρουσίαν τοῦ νεαροῦ μαθητοῦ Ν. Πολίτου εἰς τὰ γράμματα, πρέπει νὰ ἀναφερθῶμεν καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν κίνησιν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνὰ τὸ Πανελλήνιον, ὅτε πρωτεύουσαν θέσιν εἶχε τὸ περιοδικὸν «*Πανδώρα*» τοῦ Ν. Δραγούμη. Εἰς αὐτὴν εἶχεν ἀρχίσει ἡ δημοσίευσιν γλωσσικῶν καὶ λαογραφικῶν συλλογῶν ἐκ διαφόρων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ μελετῶν περὶ τὰ Νέα Ἑλληνικά, καὶ τῆς ὁποίας τακτικὸς ἀναγνώστης ἦτο ὁ Ν. Πολίτης.

Ἡ δημοσίευσιν τότε γλωσσικῶν καὶ λαογραφικῶν συλλογῶν ἐγένετο κυρίως ἀπὸ ἀνάγκην ἐθνικὴν. Ἐπεδιώκετο δηλαδὴ δι' αὐτῶν νὰ ἀποδειχθῇ ἡ ἐνότης τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀπορρίψει ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς J. Ph. Fallmerayer, γράφων τὸ 1830 εἰς τὸ δίτομον ἔργον του *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, Stuttgart-Tübingen 1830-1838*, ὅτι «*τὸ τῶν Ἑλλήνων γένος ἐκ ρίζης ἐξέλιπεν ἐν Εὐρώπῃ. Τὰ ἀθάνατα ἔργα τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ αὐτοῦ καὶ τινὰ ἐρείπια τοῦ πατρίου ἐδάφους εἶναι τὴν σήμερον τὰ μόνα μαρτύρια ὅτι ὑπῆρξε ποτε ἑλληνικὸς λαός. Οὐδὲ σταγὼν γνησίου καὶ ἀκράτου ἑλληνικοῦ αἵματος ρέει εἰς τὰς φλέβας τῶν Χριστιανῶν κατοικῶν τῆς καθ' ἡμᾶς Ἑλλάδος*». Καί, ναὶ μὲν τὴν θεωρίαν αὐτὴν ἀπέδειξεν ἱστορικῶς ἐσφαλμένην εἰς τὸ σύνολόν της ὁ Κων/νος Παπαρρηγόπουλος, ἐκδόσας τὸ 1843 τὴν μελέτην του «*Περὶ ἐποικίσεως σλαβικῶν τινῶν φύλων εἰς τὴν Πελοπόννησον*», ἀλλὰ καὶ ἄλλοι Ἕλληνες καὶ ξένοι ἱστορικοί<sup>4</sup>. Ἐπεχειρήθη ὅμως ὑπὸ τῶν τότε λογίων νὰ ἀποδειχθῇ ἡ ἐνότης αὐτὴ καὶ διὰ γλωσσικῶν καὶ λαογραφικῶν στοιχείων ἐκ τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ, τὰ ὅποια εἶναι τὰ ἴδια ἢ ἐλαφρῶς, ἔνεκα τοῦ χρόνου, παρηλλαγμένα πρὸς τὰ ἀνάλογα ἀρχαῖα.

Οὕτω, ἐγένετο πραγματικότης τὸ κήρυγμα τοῦ Κοραῆ<sup>5</sup>, τὸ ὁποῖον ἐπανέ-



3. Περιεχόμενα τούτων ἦσαν: «*Ἵψη τῶν διαφορῶν τῆς Εὐρώπης ὁρέων - Κομῆται ἐμφανισθέντες ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ - Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ καφέ - Μετάγγισις αἵματος - Νέον εἶδος ἀεροστάτου - Ἡ ἀξία τοῦ καιροῦ*».

4. Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. εἰς Δ. Β. Βαγιακάκος, «*Σχεδιάσματα περὶ τῶν τοπωνυμικῶν καὶ ἀνθρωπωνυμικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι (1833-1962)*», *Ἀθηνᾶ* 66 (1962), σ. 334-341.

5. Πλούταρχος, *Παράλληλοι βίοι*, τόμ. Δ', σ. κθ'.



λαβε και ὁ Σπ. Ζαμπέλιος<sup>6</sup>, περὶ συγκεντρώσεως τῶν λέξεων καὶ παραδόσεων τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν εἰς Λεξικόν. Τὴν κίνησιν αὐτὴν ἐβοήθησε καὶ ὁ τότε ὑπουργὸς τῆς Παιδείας Χ. Χριστόπουλος, ὁ ὁποῖος τὴν 22 Μαρτίου 1857 δι' ἐγκυκλίου του πρὸς τοὺς ἐκπαιδευτικοὺς συνέστησε νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν συλλογὴν γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον θὰ ἐδημοσιεύετο εἰς τὴν «Ἐφημερίδα τῶν Μαθητῶν», τὴν ὀνομασθεῖσαν «Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν»<sup>7</sup>.

Πρὸς πραγματοποιοίησιν τῆς συστάσεως τοῦ ὑπουργοῦ φαίνεται ὅτι ἐξεδηλώθη ζωηρὰ κίνησις καὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν τῆς Καλαμάτας, εἰς τὸ Γυμνάσιον τῆς ὁποίας γυμνασιάρχης ἦτο ὁ φιλόλογος Ἀ. Κυπριανός<sup>8</sup>, ἐκπαιδευτικὸς ἐγκρατέστατος τῆς ἑλληνικῆς καθόλου Γραμματείας. Ἴσως ὁ γυμνασιάρχης αὐτὸς παρώτρυνε καὶ τὸν νεαρὸν μαθητὴν του Ν. Πολίτην πρὸς συλλογὴν μοιρολογίων τῆς Μάνης ἐκ Μανιατῶν, οἱ ὁποῖοι εἴτε ὡς μόνιμοι κάτοικοι εἴτε ὡς ἐποχικὸὶ ἐργάται εὐρίσκοντο εἰς τὴν Καλαμάταν<sup>9</sup>. Ἄλλωστε, καὶ ὁ Πολίτης ἐγνώριζε τὸν τύπον τῶν μοιρολογίων τῆς Μάνης, ἀφοῦ, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸν τρίτον τόμον τῆς «Χρυσαλλίδος» τὸ 1865, σ. 679-680, ὅπου εἶχε δημοσιεύσει τὰ «Πουκίλα» του, ἐδημοσιεύοντο (σ. 656) καὶ ὑπὸ τοῦ Μανιάτου Ἰω. Κουμουτζῆ δύο Μανιατικά μοιρολόγια μετὰ πολλῶν ἐρμηνευτικῶν σχολίων. Φαίνεται ὅτι καὶ τοῦτο ἦτο ἐρέθισμα καὶ κίνητρον διὰ τὸν Πολίτην πρὸς συλλογὴν καὶ μελέτην μοιρολογίων ἐκ Μάνης.

Ζῶν λοιπὸν εἰς τὸ πνευματικὸν αὐτὸ περιβάλλον ὁ νεαρὸς Πολίτης, ἐγένετο ἀσφαλῶς καὶ δέκτης τῆς ὅλης τότε φιλολογικῆς κινήσεως πρὸς μελέτην τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἔδωσε τὸ πρῶτον δείγμα τοῦ ἐνδιαφέροντός του διὰ τῆς δημοσιεύσεως εἰς τὴν «Πανδώραν», τ. 16 (1866), φύλλ. 384, σ. 539-540 τοῦ μοιρολογίου τῆς *Ληγοροῦς* ἐκ στίχων 45. Τὸ ἐπόμενον ἔτος εἰς τὴν «Πανδώραν», τ. 18 (1867), φύλλ. 425, σ. 343-344 ἐδημοσίευσεν τὸ μοιρολόγι τῆς «Σταυριανῆς» καὶ κατόπιν εἰς τὴν «Πανδώραν» τ. 18

6. «Φιλολογικαὶ τινες ἔρευναι τῆς νεοελληνικῆς διαλέκτου», *Νέα Πανδώρα* 7 (1856), σ. 369 κ.έξ.

7. *Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν* 1857, σ. 38-39. Πρβ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Τὸ γλωσσικὸν ὕλικὸν ἐκ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης εἰς τὸ Κέντρον Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τὰ σχετικὰ προβλήματα», *Α' Συμπόσιον Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου (Ἥπειρος - Μακεδονία - Θράκη)*, 28-30 Ἀπριλίου 1976, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 97-99, 145-146.

8. Λίαν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μελέτη του: «Προτροπὴ εἰς τὴν σύνταξιν ἰδιωτικῶν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης», *Φιλίστωρ* 3 (1862), σ. 1-28.

9. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Μανιάται εἰς τὴν Ὀλυμπίαν καὶ Μεσσηνίαν καὶ κυρίως εἰς τὴν πόλιν τῆς Καλαμάτας», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 16 (2002), σ. 35-66.



(1868), φύλλ. 430, σ. 438-440, πάλιν τὸ μοιρολόγι τῆς Ληγοροῦς εἰς πληρεστέραν μορφὴν ἐκ στίχων 161. Τοῦτο διὰ τὴν πλοκὴν καὶ τὴν δραματικότητά του εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα Μανιάτικα μοιρολόγια τοῦ δικιωμοῦ (ἐκδικήσεως).

### **Β'. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ μοιρολογίου**

Μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν Λιακάκου ἐξ Ἀλύκων καὶ Λιοπούλου (κλάδου τῆς οἰκογενείας Μαντουβαλαίων) ἐκ Πάνω Μπουλαριῶν ὑπῆρχεν ἔχθρα, διότι κατὰ τινα φιλονικίαν εἰς θέσιν Γιάλια, κειμένην μεταξὺ τῶν δύο χωρίων παρὰ τὴν θάλασσαν, ὁ Πέτρος Λιόπουλος ἐφόνευσε τὸν Δημήτριον Λιακάκον, τὸν ἀποκαλούμενον διὰ τοῦ ὑβριστικοῦ παρωνυμίου «Βέτουλας», δηλαδὴ κατσίκι, γίδι.

Ἡ αἰτία τῆς φιλονικίας δὲν εἶναι γνωστή. Λέγεται ὅτι ἡ αἰτία τοῦ φόνου τοῦ Δημητρίου Λιακάκου, ἀδελφοῦ τῆς Ληγοροῦς, ἦτο ἡ φιλονικία αὐτοῦ μὲ τὸν Πέτρον Λιόπουλον διὰ τὴν κατοχὴν παραθαλασσίας περιοχῆς, ὅπου παρεσκευάζετο ἀλάτι. Τὴν αἰτίαν αὐτῶν ὑπονοοῦν οἱ στίχοι 86-90 τοῦ μοιρολογίου τῆς Ληγοροῦς (ἐκδ. Δ. Βαγιακάκου, κατωτέρω), οἱ λεγόμενοι πρὸς τὴν Ληγοροῦν ὑπὸ τοῦ φονέως τοῦ ἀδελφοῦ τῆς καὶ ἀναφερόμενοι εἰς τὸν φονευθέντα Βέτουλαν:

*Ἄς τὸνε τρώη ἡ ἀρμαλακιά  
κάτου στὰ Γιάλια χαμπηλά,  
βεργάτη τὸν ἐβάλαμε  
στὴ σγούρνα τοῦ Μονοδεντριοῦ.*

Κατ' ἄλλην πληροφορίαν αἰτία τοῦ φόνου ἦτο ἡ μεταξὺ τῶν φιλονικία διὰ τὴν κατοχὴν ἐνὸς ὄπλου –*σαρμᾶ*– λαφύρου κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Μίαν τρίτην πληροφορίαν παρέχει ὁ ἐκ τῆς Ἑξω Μάνης διευθυντῆς τῆς ἐφημερίδος «Καιροί» Ἀθηνῶν Πέτρος Κανελλίδης εἰς ἐκτενὲς ἄρθρον του ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἦθη καὶ ἔθιμα ἐν Μάνη», εἰς Κ. Φ. Σκόκου, *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον*, τ. Δ' (1889), σ. 298-311. Εἰς αὐτὸ λέγει ὅτι αἰτία ἦτο ἡ ἀρπαγὴ πλουσίας καὶ ὠραιοτάτης κόρης καὶ ὁ γάμος αὐτῆς μετὰ νέου ἀντιθέτου οἰκογενείας. Ἀκολουθεῖ ὁ φόνος τοῦ γαμβροῦ καὶ θανάσιμος ἔχθρα μεταξὺ τῶν δύο οἰκογενειῶν. Γνωρίζει τὸ μοιρολόγι, ἐκθέτει κατὰ θαυμάσιον τρόπον ὅλα τὰ συμβάντα, παρεμβάλλων καὶ τὰ σχετικὰ μανιάτικα ἔθιμα, ἰδίως τὸ τοῦ ψυχικοῦ, ἀλλὰ περιπίπτει εἰς μεγάλην σύγχυσιν ὡς πρὸς τὸ γεγονός καὶ ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα, ἀφοῦ θεωρεῖ τὴν Ληγοροῦν σύζυγον τοῦ φονευθέντος Βέτουλα, ἐνῶ εἶναι ἀδελφὴ του.





Τῆς λέγει: «*Ἄν ἐσκοτώσαμε τὸν ἄνδρα σου, ἐμεῖς τότε πληρώνομε κείνον τὸν παλιοβέτουλα*».

Τέλος, παρατηρεῖ ὅτι «*τὸ ἥρωϊκὸν κατόρθωμα αὐτοῦ διεβοήθη πανταχοῦ καὶ ἀπθανατίσθη ὑπὸ τῆς μούσῃς τῶν μοιρολογίων*».

Ἡ Ληγοροῦ, ἡ ἀδελφὴ τοῦ φονευθέντος Βέτουλα, εἶχεν ὑπανδρευθῆ εἰς τὸ χωρίον Κοίτα, βορείως τῶν Ἄνω Μπουλαριῶν. Αὕτη, μεταβαίνουσα τὴν 14 Σεπτεμβρίου εἰς Ἄλυκα διὰ τὰ ἐπισκεφθῆ τοὺς οἰκείους τῆς, διπλήθεν ἐκ τῶν Πάνω Μπουλαριῶν, ἀφοῦ ἀπὸ ἐκεῖ διήρχετο ὁ δρόμος, καὶ μάλιστα πρὸ τῆς οἰκίας τοῦ Πέτρου Λιοπούλου, τοῦ φονέως τοῦ ἀδελφοῦ τῆς.

Χαιρετᾶ βαρυαλοῦσα αὐτόν, ὁ ὅποιος, ἀνταποδίδων τὸν χαιρετισμόν, λέγει εἰς αὐτὴν νὰ μεταβιβᾶσθ εἰς τὸν ζῶντα ἀδελφόν τῆς Γιάννακα, τὴν πρόθεσίν του πρὸς συμφιλίωσιν καὶ τὴν διαθήσιν των νὰ τοῦ δώσουν εὐτελεῆς χρηματικὸν ποσὸν ὡς τὴν τιμὴν –τὴν ἀξίαν– τοῦ φονευθέντος, ἄλλως ἢ ἔχθρα θὰ διετηρεῖτο. Ἡ Ληγοροῦ, μένεα πνέουσα κατὰ τοῦ φονέως, φθάνει εἰς τὰ Ἄλυκα, ἀπέφυγε νὰ χαιρετήσθ ὅσους συνήντησεν εἰς τὸ χωρίον καὶ μετέβη κατ' εὐθείαν εἰς τὸ πατρικὸν σπιτί. Ἐκεῖ ἔφθασε καὶ ὁ ἀδελφός τῆς Γιάννακας ζητῶν νὰ μάθῃ τὴν αἰτίαν τῆς συμπεριφορᾶς τῆς.

Ἡ Ληγοροῦ διηγήθη ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὰ τῆς συναντήσεώς τῆς μετὰ τοῦ φονέως τοῦ ἀδελφοῦ των καὶ τὰς προτάσεις αὐτοῦ διὰ συμφιλίωσιν. Τελειώουσα τὴν ἀφήγησιν εἶπε μὲ ἀγανάκτησιν καὶ ἔκφρασιν μίσους εἰς τὸν ἀδελφόν τῆς Γιάννακα ὅτι ὁ φονευθεὶς ἀδελφὸς των Βέτουλας δὲν ἔχει κανένα συγγενῆ διὰ νὰ ἐκδικηθῆ τὸν θάνατόν του καὶ μὲ μεγάλην πικρίαν παρετήρησεν ὅτι, ἂν αὐτὴ ἦτο ἄνδρας, θὰ ἐλάμβανε μόνη τῆς τὴν ἐκδίκησιν.

Ἡ διήγησις τῆς Ληγοροῦς, καὶ ἰδίως οἱ τελευταῖοι λόγοι, ἔπληξαν καιρίως τὴν ἀνδρικήν φιλοτιμίαν τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Γιάννακα, ὅστις ἐκείνην τὴν στιγμήν ἀπεφάσισε νὰ ἐκδικηθῆ διὰ τὸν φονευθέντα ἀδελφὸν τους Βέτουλαν.

Ἡ σύζυγος τοῦ Βέτουλα –Δημητροῦ–, ἀντιληφθεῖσα τὰς προθέσεις του, ἀλλὰ διαβλέπουσα καὶ τοὺς κινδύνους, προσεπάθησε νὰ τὸν ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὸ ἐγχείρημα. Ὁ Γιάννακας ὅμως ὠπλίσθη, ἐξῆλθε τῆς οἰκίας καὶ ὠρκίσθη νὰ φονεύσῃ τὸν ἐχθρὸν ἢ ἂς τὸν φονεύσουν καὶ αὐτὸν οἱ ἐχθροί.

Ἐνῶ ἐβάδιζε πρὸς τὸ χωρίον τοῦ ἐχθροῦ, ἀντελήφθη ὅτι τὸν παρακολουθεῖ ἡ νύφη του Δημητροῦ, ἡ γυναῖκα τοῦ φονευθέντος, ἡ ὁποία τὸν παρακαλεῖ νὰ ἐπιστρέψῃ, ἀλλ' αὐτὸς τὴν ἀπώθησε καὶ ἐπροχώρησε πρὸς τὸ χωρίον τῶν ἐχθρῶν.

Εἶχε πλέον νυκτώσει καὶ ἐνῶ ἐπλησίαζεν εἰς τοὺς Μπουλαριούς, ἤκουσε



βέλασμα ἀπὸ κατσίκι, εὐρισκόμενον εἰς ὑπερκείμενον κρημνόν. Τοῦτο ἐξέλαβεν ὡς μῆνυμα τοῦ Σατανᾶ καὶ τὸν παρεκάλεσε νὰ τὸν βοηθήσῃ εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ φόνου, ὑπέθεσεν ἀκόμη ὅτι τὸ βέλασμα ἦτο ἡ φωνὴ τοῦ ἀδελφοῦ του Βέτουλα, ὁ ὁποῖος ἐζήτει ἐκδίκησιν.

Ἐφθασε νύκτα εἰς τοὺς Μπουλαριούς, εἰσῆλθε κρυφίως καὶ ἀθορύβως εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας τοῦ ἐχθροῦ του Πέτρου Λιοπούλου, τοῦ φονέως τοῦ ἀδελφοῦ του, καὶ παρέμεινε πρὸ τῆς θύρας τῆς οἰκίας καὶ, καθ' ἣν ὥραν ἐκεῖνοι ἤτοιμάζοντο διὰ τὸ βραδυνὸν φαγητόν, ἐπυροβόλησε καὶ ἐφόνευσε τὸν φονέα τοῦ ἀδελφοῦ του Πέτρου Λιοπούλου.

Ὁ Γιάννακας ἀμέσως ἀνεχώρησε, ἀλλὰ περιεπλάκη εἰς τὸν φράκτιν τῆς αὐλῆς τὸ λουρὶ τοῦ ὅπλου του –τοῦ σαρμᾶ– καὶ τὸ ἐγκατέλειπεν, ἀφοῦ πλέον ἐτελείωσε τὴν ἀποστολὴν του.

Μετέβη εἰς ἄλλο χωρίον, εἰς τὴν οἰκίαν τῆς ἀδελφῆς τοῦ ὑπ' αὐτοῦ φονευθέντος, καὶ μετὰ ταῦτα εἰς συγγενικὴν οἰκίαν εἰς τὴν Κοίταν.

Ἡ μητέρα τοῦ Γιάννακα, ἀφοῦ οὗτος δὲν ἐπέστρεψε κατὰ τὴν ὑποσχεθεῖσαν ὥραν, ἐξῆλθε κλαίουσα διὰ νὰ μάθῃ τί συνέβη. Καθ' ὁδὸν συνήντησεν ἄνθρωπον, προερχόμενον ἀπὸ τοὺς Μπουλαριούς, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἔμαθεν ὅτι ὁ υἱὸς τῆς Γιάννακας ἐφόνευσε τὸν Πέτρου Λιοπούλου, τὸν φονέα τοῦ Βέτουλα.

Ἰκανοποιημένη διὰ τοῦτο μετέβη εἰς Κοίταν καὶ συνήντησε τὸν υἱὸν τῆς. Εἶναι δραματικὴ ἡ διαδοχὴ τῶν ἐπεισοδίων καὶ συγκλονιστικὴ ἡ ἐκφραστικὴ παρουσίασις αὐτῶν, ἰδιαίτερος δὲ οἱ λόγοι τῆς Ληγοροῦς, οἱ ὁποῖοι ὤθησαν τὸν ἀδελφόν τῆς πρὸς ἐκδίκησιν.

Τὸ μοιρολόγι αὐτὸ εἶναι μία μικρογραφία ἀρχαίας τραγωδίας. Τὸ γεγονὸς ὅμως αὐτὸ ἔχει καὶ συνέχειαν, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὴν συμφιλίωσιν τῶν δύο οἰκονειῶν διὰ τοῦ χριστιανικωτάτου ἐθίμου τοῦ ψυχοῦ.

### **Γ'. Ὁ χρόνος τοῦ γεγονότος, ὁ συνθέτης καὶ αἱ ἐκδόσεις τοῦ μοιρολογίου**

Τὸ ἀκριβὲς ἔτος τῆς ἐκδικήσεως δὲν εἶναι γνωστόν, ἐκ τῆς ἀναφορᾶς ὅμως εἰς τὸ μοιρολόγι τοῦ ὀνόματος τοῦ Γεωργίου Σκυλλακάκη δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν τὸν χρόνον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1834-1838. Καὶ τοῦτο, διότι κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῆς Μάνης ἐναντίον τοῦ Ὁθωνος, τὸ 1836, ἀπεστάλη ἐκεῖ μετὰ βαυαρικοῦ στρατοῦ ὁ ταγματάρχης Φέδερ, διὰ νὰ κρημίσῃ τοὺς πύργους καὶ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἡσυχίαν εἰς τὸν τόπον. Ὁ Σκυλλακάκης εἶχεν ὑψηλὸν καὶ



όχρωτάτον πύργον εις την Κοίταν, ἐλέγετο δὲ καὶ τὸ στιχοῦρημα περὶ τῶν  
καλυτέρων πύργων:

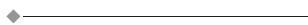
*Τοῦ Σκυλλακάκη εἶναι Μοριᾶς (εἰς Κοίταν)  
καὶ τοῦ Νταβάκη κάστρο (εἰς Κεχριάνικα)  
καὶ σὰν τοῦ Δημαρόγγου (εἰς Κοῦνον)  
στὸν κόσμον δὲν ἔν' ἄλλος.*

Ὁ Σκυλλακάκης ἦλθεν εἰς ἔνοπλον ρῆξιν μὲ τὸν Φέδερ καὶ κατόπιν σκληροῦ ἀγῶνος συνελήφθη ὑπ' αὐτοῦ καί, ἐνῶ ὠδηγεῖτο εἰς Τρίπολιν, ἐδραπέτευσε καὶ ἔκτοτε ἐξηφανίσθη. Διὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὑπάρχουν πολλὰ μοιρολόγια. Ἐν ἓκ τούτων ἐδημοσίευσεν καὶ ὁ Ν. Πολίτης εἰς τὴν «Πανδώραν», τόμ. 20 (1869), φύλλ. 473, σ. 342-343. Ὁ πύργος ἐκηρμνίσθη καὶ τὰ διατηρούμενα μέχρι πρότινων ἐτῶν θεμελίᾳ του δυστυχῶς ἀνεσκάφησαν, διότι ἠμπόδιζον τὴν θέαν ἀπὸ τὸ ἀπέναντι καφενεῖον.

Ἡμέρα τοῦ γεγονότος, κατὰ ὁμολογίαν τοῦ δικαστοῦ Ἰωάννου Λιακάκου, μέλους τῆς οικογενείας τῆς Ληγορῶς, ἐγγονοῦ τοῦ Γιάννακα, ἦτο ἡ 14 Σεπτεμβρίου, τὴν ὁποίαν καὶ αἱ δύο οικογένειαι μετὰ ταῦτα ἐθεώρουν ὡς «σημαδιακὴν» καὶ ἀπέφευγον καὶ τὴν πλέον ἀπλῆν ἐργασίαν κατ' αὐτήν.

Ἡ συχνὴ ἐπανάληψις τοῦ μοιρολογίου –εἶναι κοινὴ συνήθεια εἰς τὴν Μάνην– ἔχει περιπλέξει τὴν διήγησιν, χωρὶς ὅμως νὰ ἀλλοιῶνεται τὸ ὅλον νόημα τοῦ θέματος. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ μοιρολογίου δὲν ὑπάρχουν οἱ αὐτοὶ στίχοι εἰς τὰς παραλλαγάς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ κείμενον ἔχομεν ἀλλαγὴν λέξεων καὶ στίχων, ἀναλόγως τῆς μνήμης τοῦ ἀφηγητοῦ. Περὶ τῶν διαφορῶν γενικῶς εἰς τὰ κείμενα τῶν παραλλαγῶν ὁ Ν. Πολίτης παρατηρεῖ<sup>10</sup>: «Τὰ γλωσσικὰ μνημεῖα παρουσιάζουσι πάντοτε σπουδαίας παραλλαγάς, διότι ὁ ἐπαναλαμβάνων τὸ αὐτὸ σημεῖον ἀνεπιγνώστως μεταβάλλει ἐν τισὶ τοῦτο, προσθέτων τι τῆς ἰδίας ἀτομικότητος ἢ παραλείπων ἐξ ἀμνημοσύνης ἢ ἐξ ἀποδοκίμασίας ἢ τροποποιῶν, ὅπως τὸ ἀποκαταστήσῃ συμφωνότερον πρὸς τὸ γλωσσικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν συναίσθημα αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ αἱ παραλλαγαὶ δὲν εἶναι σπουδαῖαι, καθορίζεται δ' ὅμως διὰ τῆς δημοσιεύσεως ἢ διάδοσις αὐτοῦ καὶ τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον, διότι δὲν ἀρκεῖ μόνον νὰ γνωσθῆ δημοτικὸν τι ἄσμα λ.χ. ἢ παροιμία τις, ἀλλ' ἔχει σημασίαν καὶ νὰ ὀρισθῆ ποῦ φέρεται, ἂν εἶναι γενικὸν καὶ πασίγνωστον ἢ ἐπιχωριάξει μόνον εἰς ἓνα τόπον ἢ εἰς ὀλίγους».

Οὕτω, ἡ μία παραλλαγὴ τοῦ μοιρολογίου ἀρχίζει μὲ τοὺς στίχους:



10. Λαογραφία, τόμ. Α' (1909), 16 [=Λαογραφικὰ σύμμεικτα 1 (1920), σ. 11-12].



*Μία σκόλη τσαὶ μιὰ Κυριακὴ  
τσαὶ μιὰ Δευτέρα τῆ Λαμπρῆς,  
ἢ ἄλλν: Μιὰ σκόλη καὶ μιὰ Κυριακὴ  
καὶ τὴν ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς,  
ἢ ἄλλν: Ἐνα Σαββάτο ἀπὸ βραδὶς,  
ὄπὸ ξημέρουνε Λαμπρῆ,  
ἢ ἄλλν: ἕνα Σαββάτο ἀπὸ βραδιοῦ  
ἐσυγυρίστ' ἢ Ληγοροῦ,  
τὴν Κυριακὴ ξημέρουμα  
νὰ πάη στοῦν ἀλλουνοῦνε τῆς  
ἢ ἄλλν: Ἀπὸ τὴν Κοίτα ἢ Ληγοροῦ  
περνᾶ στοῦ' Κάτου Μπουλαριούς.*

Οὔτε ὁ συνθέτης τοῦ μοιρολογίου εἶναι γνωστός. Εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι γυναῖκα, ἀλλ' ἐξ ἴσου δυνατόν νὰ εἶναι καὶ ἄνδρας, διότι εἰς τὴν Μέσα Μάνην καὶ οἱ ἄνδρες ἔχουν τὴν ἰκανότητα νὰ συνθέτουν ὀκτασύλλαβα ἄσματα πρὸς περιγραφὴν σοβαροῦ γεγονότος ἢ καὶ δεκαπεντασύλλαβα, διὰ νὰ σατιρίσουν ποικίλα συμβάντα. Ὑπῆρχον μέχρι προσφάτως ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὰς κηδεῖας ἔλεγον μοιρολόγια ἐπιτυχῶς, ὅπως αἱ γυναῖκες. Γνωστοὶ εἶναι οἱ: Νιάρχος Ἀνδρεάκος (Ἀρεόπολις), Μῆτσος Μουρκάκος (Παχιάνικα), Ἡλίας Κουράκος (Γαρδενίτσα), Παντελεάκης, Γεώργιος Νικολινάκος (Κοῦνος), Κάσσης Καραμπινάκος (Πάλυρον), Ἀντώνης Μιχαλόλιας (Κορογανιάνικα), Βασίλης Κουρεβέσης (Κοῦνος), Δικαῖος Δαβάκης-Βασιλάκος (Κεχριάνικα), Δῆμος Φραγκόγιαννης (Μίνα) κ.ἄ. Περὶ τῶν δύο τελευταίων ἔχω ἰδίαν ἀντίληψιν. Μὲ πολλὴν προσοχὴν ἤκουον αὐτοὺς αἱ γυναῖκες καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς κηδεῖας προέβαινον εἰς εὐρὴν σχολιασμὸν τῶν λεχθέντων.

Παλαιότερον οἱ ἄνδρες, οἱ ἔχοντες κάποιαν ἡλικίαν, ἐμοιρολόγουν ἀνὰ δύο κατ' ἀνταπάντησιν ὁ ἕνας πρὸς τὸν ἄλλον δίκην κομμοῦ ἀρχαίας τραγωδίας, εἰς ἀργὸν ρυθμὸν, ὡς τὸ χερουβικόν, διὰ δύο στίχων μεστῶν σπουδαίας μεταφορικῆς σημασίας. Οὕτω, εἰς τὸν θρῆνον –τὸ κλάμα– διὰ τὸν θάνατον μικροῦ ὄρφανοῦ παιδός, μόνου ἀπομείναντος ἄρρενος εἰς τὴν «γενιάν», κατόπιν φονικῆς συγκρούσεως αὐτῆς μετ' ἄλλην «γενιάν», εἰς τὸ ὁποῖον ἐστήριζον τὴν ἐλπίδα ἐκδικήσεως, ὅταν θὰ ἐγένετο ἄνδρας, ὁ παρευρισκόμενος γέρων «ἔκοψε κομμὸν» Μανιάτικον καὶ εἶπε:

*Ἡ ἄμπαρη<sup>11</sup> ξεθύμανε κι' ἔσπασε τ' ἀλαβάστρο,*

11. Ἄμπαρη, τὸ ἀρωματικὸν φυτὸν κοριάννιον ἢ κόριον, τὸ κόλιαντρον, τοῦ ὁποίου τὰ σπέρματα ἀποσταζόμενα παρέχουν αἰθέριον ἔλαιον μυρεψικόν. Ἀλάβαστρο, δοχεῖον ἐξ ἀλαβάστρο.



*μικρὸ κανόνι κρέπαρε, μὰ ξαρματώθη κάστρο.*

Σιμωνίδειον δίστιχον μὲ τραγικὴν σημασίαν.

Ἀπαντῶν, μοιρολογούμενος ὁ δεύτερος, συνιστᾷ ὑπομονὴν, λέγων:

*Ὅλα νικᾷ ἡ ὑπομονὴ κι αὐτὴ κερδίζει μόνη  
κι ὅλα τοῦ κόσμου τὰ δεινὰ αὐτὴ τὰ τελειώνει.*

Καὶ σήμερον ἀκόμη ἀπὸ ἡλικιωμένα ἄτομα εἶναι δυνατὸν νὰ καταγράφη κανεὶς παραλλαγὴν τοῦ μοιρολογίου εἰς μορφήν ἀνάλογον πρὸς τὴν μνήμην τοῦ ἀφηγητοῦ.

Ἡ συνήθης ἀπαγγελία εἰς τὰς παραλλαγὰς εἶναι ὑπὸ ἀφηγηματικὴν μορφήν εἰς τὸ τρίτον πρόσωπον, ὡς:

*Ἐνα Σαββάτο ἀπὸ βρα'δι'οῦ  
ἐσυγυρίστ' ἡ Ληγοροῦ  
νὰ πάη στοῦν ἀλλωνοῦνε της,  
ἀπὸ τὴν Κοίτα στ' Ἄλυκα.  
Στὸ δρόμο ποὺ ἐπάαινε  
πέρασ' ἀπὸ τοῦ Μπουλαιριοῦς.*

Εἰς δύο ὁμως παραλλαγὰς ἔχομεν εἰς πρῶτον πρόσωπον, δηλαδὴ τὴν ἰδίαν τὴν Ληγοροῦν, νὰ ἐκθέτῃ τὸ γεγονός, ὡς:

*Ἐνα Σαββάτο ἀπὸ βραδὶς,  
ποὺ ἐξημέρουνε Λαμπρή,  
ρίχνου κουλού'ρια στὴν πο'διά,  
κόκκιν' ἀβγὰ στὴ ζουνα'ρά  
νὰ πάου στοῦν ἀλλωνοῦνε μου,  
στ' Ἄλυκα καὶ στὴ Λατομά<sup>12</sup>.  
Στὸ δρόμο ποὺ ἐπάαινα,  
τὸ μονοπάτι ἀστόχησα  
καὶ πέρασα στοῦ Μπουλα'ριοῦς  
κι πῦρα μπροστὰ μου τοὺς ὄχτρούς κλπ.*

*Καὶ ἡ ἄλλη:*

*Μιὰ σκόλη καὶ μιὰ Κυ'ρακὴ  
ἔβαλα δρόμο στὰ μπροστὰ*



12. Λατομά, δωρικὸς τύπος ἀντὶ λατομῆ, λατομεῖον, θέσις τοῦ χωρίου, ὅπου ἐγίνετο ἐξόρυξις λίθων, ἀλλὰ καὶ ὅπου εἰς τὴν ἐκεῖ πλατεῖαν «ἔκαναν ρούγαν», δηλαδὴ συγκέντρωσιν ἀναπαύσεως καὶ συζητήσεων.



*νὰ πάου στοῦν ἄλλωνοῦνε μου  
κι' ἔκαμα ἀπὸ χαμπηλά,  
ἀπὸ τὰ Σπηλιω'τ'ὰνικα,  
κι' πῦρα μπροστὰ μου τοὺς ὄχτροὺς κ.λπ.*

Τὸ μοιρολόγι, μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ν. Πολίτου ἔκδοσιν, ἔτυχε μέχρι σήμερον καὶ ἄλλων ἐκδόσεων, μερικαὶ τῶν ὁποίων στεροῦνται διαφωτιστικῶν σχολίων. Αἱ ἐκδόσεις εἶναι:

Α. Tumb, Handbuch der neugrichischen Volkssprache, Strassburg 1910, σ. 276-278.  
Κ. Πασαγιάννη, Μανιάτικα μοιρολόγια καὶ τραγούδια, Ἀθῆναι 1928, σ. 88-89.  
Β. Πετρούνια, Μανιάτικα μοιρολόγια. Σειρὰ Α', Ἀθήνα 1934, σ. 37-40.  
Γ. Οἰκονομάκου, Μανιάτικα μοιρολόγια. Τῆς Ληγοροῦς, Λαογραφία ΙΑ' (1934), σ. 248-249.

Ἄγ. Θέρου, Τὰ τραγούδια τῶν Ἑλλήνων, τόμ. 2, 1952, σ. 199-200.

Κ. Νταϊφᾶ, Μανιάτικο μοιρολόι, Νέα Ἑστία 57 (1955), σ. 302-309.

Π. Καλλιδώνη, Μοιρολόγια τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθήνα 1972, σ. 59,62.

Κ. Κάσση, Μοιρολόγια τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθήνα 1979, σ. 174-192.

Μὲ ἐκτεταμένην εἰσαγωγὴν καὶ σχόλια ἐξεδόθη καὶ ὑπὸ Δ. Β. Βαγιακάκου, «Ἡ Ληγοροῦ. Παλαιὸν Μανιάτικον μοιρολόγι τοῦ δικιωμοῦ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 9-10 (1955-1957), σ. 39-64. Κρίσις ὑπὸ E. Seemann, *Zeitschrift für Volkskunde* 56 (1960), 1, σ. 135-138.

Ἐκ τῶν ἀνεκδότων συλλογῶν τοῦ Κέντρου Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σημειῶνω δύο μόνον παραλλαγὰς:

Δ. Γιαννουκάκη, χειρόγραφον ἀριθμ. 790, σ. 14-16, στίχοι 71.

Στ. Τζουμελέα, χειρόγραφον ἀριθμ. 1485, σ. 22-24, στίχοι 66.

### **Δ'. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ν. Γ. Πολίτου ἔκδοσις τοῦ μοιρολογίου**

Ὁ Πολίτης κατὰ τὴν δευτέραν καὶ πληρεστέραν ἔκδοσιν τοῦ μοιρολογίου παρατηρεῖ, ὡς εἴπομεν, ὅτι «*τοῦτο εἶναι πάγκοινον ἐν τῇ Μάνῃ διὰ τὴν δραματικωτάτην αὐτοῦ πλοκὴν, διὰ τοῦτο διαφόρως ἄδεται, παρέχει δὲ πιστοτάτην εἰκόνα τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς γλώσσης τῶν Μανιατῶν*».

Καὶ εἰς τὰς δύο ἐκδόσεις σχολιάζει λεπτομερῶς τὸ κείμενον, διὰ νὰ διευκολύνη τὸν ἀναγνώστην εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ περιεχομένου. Τὰ μοιρολόγια κατέγραψε καθ' ὑπαγόρευσιν διαφόρων Μανιατῶν εὐρισκομένων εἰς τὴν Καλαμάταν καὶ διὰ τοῦτο, ὡς ἄλλωστε εἶναι ἐπόμενονον, ἔχομεν καὶ διαφόρους παραλλαγὰς, αἱ ὁποῖαι συμφωνοῦν μὲν ὡς πρὸς τὰ κύρια στοιχεῖα τῶν κειμέ-





νων, τὰ ὅποια εἶναι ἢ «Δηγοροῦ» καὶ ἢ «ἐκδίκησις», παρουσιάζουν ὅμως διαφορὰς ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν πλοκὴν τῶν στίχων καὶ ὡς πρὸς τὸ λεξιλόγιον.

Αἱ διαφοραὶ αὐταὶ παρατηροῦνται καὶ εἰς τὸ κείμενον ὄλων τῶν μετὰ ταῦτα ἐκδόσεων τοῦ μοιρολογίου. Ὁ Πολίτης κατέγραψε τὰ μοιρολόγια, ὅπως ὑπηγόρευσαν αὐτὰ οἱ ἀφηγηταί. Πιστὸς δὲ ἀπὸ τότε εἰς τὴν ἰδέαν, τὴν ὁποίαν μετὰ ταῦτα ἔκαμεν ἀξίωμα, ὅτι δηλαδή τὰ δημοτικὰ κείμενα πρέπει νὰ καταγράφονται καὶ νὰ δημοσιεύωνται, ὅπως λέγονται ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ λαοῦ, δὲν προέβη, ὅπως φαίνεται, εἰς οὐδεμίαν διόρθωσιν.

Ἐγγραφε<sup>13</sup> μετὰ ταῦτα:

«Τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου εἶναι ἀναγκαῖον νὰ γράφονται ἀπαραλλάκτως ὡς φέρονται εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ἄνευ τῆς ἐλαχίστης μεταβολῆς. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀκουσίως καὶ ἀσυνειδήτως μεταβάλλει ὁ συλλογεὺς τὸ ἀκουόμενον εἴτε ἐξ ἐλλείψεως ἀσκήσεως, εἴτε ἐξ ἐπηρείας τῆς γραφομένης γλώσσης, εἴτε ἐξ ἀπροσεξίας». Ἄλλωστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπαιτήσῃ κανεὶς ἀπὸ τὸν νεαρὸν μαθητὴν, τὸν ζῶντα ἔξω τοῦ χώρου τῆς Μέσα Μάνης, νὰ γνωρίζῃ τὴν διάλεκτον αὐτῆς, ἢ ὅποια εἶναι δύσκολος καὶ ἔχει πολλὰς διαφορὰς καὶ ἀπὸ τὴν διάλεκτον ἄλλων περιοχῶν τῆς Μάνης. Ἄλλωστε, ὡς πρὸς τὸ διαλεκτικὸν μέρος, καὶ τὸ ὑπὸ Μανιατῶν ἐκδοθὲν μοιρολόγιον δὲν ἀποδίδεται ἀκριβῶς ἐν τῷ συνόλῳ του εἰς τὴν διάλεκτον τῆς Μέσα Μάνης. Κατόπιν τούτου, αἱ ὅποιαι πρὸς τὸ ἰδίωμα τῆς Μέσα Μάνης ξέναι γραφαὶ τοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ Πολίτου εἶναι πλήρως συγγνωσταί.

Ὁ Πολίτης ὅμως, ἐκτὸς τῶν λεπτομερῶν σχολίων εἰς τὰ κείμενα αὐτά, ἐπισημαίνει καὶ ἐνδιαφερούσας γλωσσικὰς καὶ λαογραφικὰς ἰδιαιτερότητας τῆς Μέσα Μάνης καὶ προβαίνει εἰς τὸν ἐπιτυχῆ ἐπίσης σχολιασμὸν αὐτῶν. Ἰδωμεν.

◆  
13. Αὐτόθι, σ. 16 [=ΛΣ, 1, 12].



## ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΥΠΟ ΤΟΥ Ν. ΠΟΛΙΤΟΥ

### *I. Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις.*

1) Εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν (Α, βραχυγραφικῶς) παρατηρεῖ:

«*Ὁ καὶ ἐπεξηγηματικός τὸ κ πρὸ τοῦ ε, ν, ι, υ, αι, οι προφέρεται παρὰ τῶν Μανιατῶν ὡς τζ*». Γράφει ὁμοῦς (στ. 1-2):

*Μιὰ σκόλη τζαι μιὰ Κερεκί  
ἐκίνησεν ἡ Λιγοροῦ*

Ἡ παρατήρησις τοῦ εἶναι ὀρθή, ἀλλὰ δὲν ἐφαρμόζεται εἰς τὴν γραφὴν τοῦ κειμένου, διότι εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν ἀνωτέρω ἔχομεν κ=τζ καὶ εἰς τρεῖς (πρὸ ε, ν, ι) μένει, φωνητικῶς, ἀμετάβλητον.

Ἡ ἀσυνέπεια αὐτὴ παρατηρεῖται εἰς πολλὰς περιπτώσεις τοῦ κειμένου καὶ τῶν δύο ἐκδόσεων.

Ὁ Πολίτης ἐπεσήμανε τὴν προφορὰν τοῦ συμφώνου κ ὡς οὐρανικοῦ, δηλαδὴ μὲ παχεῖαν προφορὰν, ἀλλὰ τὴν αὐτὴν παχεῖαν προφορὰν ἔχουν καὶ τὰ γ καὶ χ πρὸ τῶν ἀνωτέρω φωνέντων. Εἶναι κάτι ἀνάλογον πρὸς τὴν κρητικὴν προφορὰν τῶν συμφώνων αὐτῶν. Ὡς πρὸς τὸ κ ἔχομεν μίαν μορφήν τοῦ λεγομένου τσιτακισμοῦ. Διαλεκτικῶς τὰ σύμφωνα αὐτὰ εἰς τὴν καταγραφὴν τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Μέσα Μάνης παριστάνονται ὡς κ, γ, χ. Περὶ τοῦ γ καὶ χ εἰς πολλὰς λέξεις τοῦ κειμένου καὶ τῶν δύο ἐκδόσεων οὐδὲν σημειώνει ὁ Πολίτης, διότι γράφει π.χ.: Α. πάγαινε (στ. 16), κυνηγήσω (στ. 31), Β. (βραχυγραφικῶς ἢ δευτέρα ἔκδοσις) γελάδα (στ. 68), γυναῖκες (στ. 95), γέροντας (στ. 146), ἔχει (στ. 62), χυλὸς (95) καὶ ἄλλα. (Φωνητικῶς ὁμοῦς εἶναι πάγαινε, κυνηγήσω, γυναῖκες, γέροντας, ἔχει, χυλὸς κ.ἄ.). Ὁ Πολίτης ὀρθῶς διέγνωσε τὴν προφορὰν τῶν καὶ ἀπέδωκε γραπτῶς μόνον τὴν προφορὰν τοῦ κ, ἐνῶ τῶν ἄλλων, γ, χ ἦτο ἀδύνατον τυπογραφικῶς νὰ παρουσιάσῃ αὐτά.

2) Εἰς τὴν Α' ἔκδοσιν, στ. 3: *νά πᾶ 'ς τῶν ἀθροπῶνε της* ὀρθῶς παρατηρεῖ ὅτι τίθεται «*ἡ γενικὴ ἀντὶ αἰτιατικῆς. Τὸ ἀνθρωπος μετὰ τῆς κτητικῆς ἀντωνυμίας σημαίνει συγγενῆ ἢ σύμμαχον*». Ἡ ὀρθὴ ἔκφρασις εἶναι: (νὰ πάρ στοὺς ἀθρώπους της ἢ στοῦν ἀθροπῶνε της). Συνηθεστέρα εἶναι καὶ σήμερον ἀκόμη ἡ ἔκφρασις «*νά πάρ στοῦν ἀλλωνοῦνε της*» ἢ κατὰ αἰτιατικὴν *νά πάρ στοὺς ἄλλου' της* ἢ *νά πάρ στοὺς ἐδικού' της*.

3) Εἰς τὴν Β' ἔκδοσιν, γράφων τὸν στίχον 30: *τζ εἰδάγκε τὰ Ἄλικα*, παρατηρεῖ: «*Τὴν κίνησιν ἐκφράζουσιν ἀπροσώπως οἱ Μανιάται ἐπὶ τόπου, χώρας κλπ.*». Καὶ στ. 161: *φεῦγε τὴ στροάδα ξεγνοιαστά*.





Ἡ ἔκφρασις αὐτὴ εἶναι ἡ καθαρῶς ἰδιωματικὴ καὶ σήμερον λέγεται: *πάου* τὸ *Λιμένα* (πηγαίνω εἰς τὸν Λιμένα). Παρ' ὄλην αὐτὴν τὴν λίαν ἐνδιαφέρουσαν ἐπισήμανσιν ἔχομεν εἰς ὅλον τὸ κείμενον τὴν παρουσίαν τῆς προθέσεως εἰς παρομοίας περιπτώσεις, ὡς: Α, στ. 20: *Μωρή, τζ' ἄν πάης 'ς τ' Ἄλικια*, στ. 35: *εἰδάγκε 'ς τὴν μάννα της*, στ. 84: *'ς τοὺς Μπολαριοὺς εἰδάγκε*, στ. 154-155: *Τζαὶ πάει 'ς τὰ Τζιχριάνικα*, – *πάει 'ς τὰ Σκυλλακιάνικα* κ.ἄ. Πρόκειται πιθανῶς περὶ ἐπιδράσεως τῆς κοινῆς Ἑλληνικῆς.

4) Εἰς τὴν Β' ἔκδοσιν γράφει τοὺς στίχους 53-54:

*Μωρὴ, τζ' ἄ μπᾶης 'ς τ' Ἄλικα*  
*Τζι ἄ μ πᾶς 'ς τῶν ἀνθρωπῶνε μας* (γρ. ζου-σου)

Στ. 93: *Μπῆκε 'ς τὴ μπόρτα*  
καὶ στίχοι 118-119: *Εσκότῶσα τὸ μ μπάρμπα ζου,*  
*τὸ μ Πέτρο τὸ Λιόπουλο.*

Σχολιάζων αὐτοὺς ὁ Πολίτης παρατηρεῖ: «Τὸ ν τοῦ ἄν, δὲν, τῶν ἄρθρων κλ. φυλάσσεται μόνον πρὸ τῶν φωνέντων (τὸν ἐκέρδισα, τὸν ἔλαβα). Πρὸ δὲ τοῦ συμφώνου κ προφέρεται ὡς μ (ὄχι ὡς μ, ἀλλὰ ὡς γ, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ παραδείγματος: τὸ γ κατάλαβα, πρόκειται πιθανῶς περὶ τυπογραφικοῦ λάθους). Πρὸ τοῦ π ὡς μπ, ὡς τὸ μ πῆρα (τὸν πῆρα), πρὸ δὲ τοῦ τ εἰς δ (δ), διότι το ν ἐνοῦται μετὰ τοῦ τ τῆς ἐπομένης λέξεως». Ὁ Πολίτης ἐπεσήμανε ὀρθῶς τὴν προφορὰν τῶν συμπλεγμάτων νκ, νπ, ντ ὡς γκ(g), μπ(b), ντ(d). Εἰς τοὺς δύο ἀνωτέρω στίχους φαίνεται ὁ προβληματισμὸς τοῦ ὡς πρὸς τὴν γραφὴν φωνητικῶς τῶν συμπλεγμάτων αὐτῶν. Εἰς τὸ ἰδίωμα τῆς Μέσα Μάνης ἔχομεν τὴν ἄρρινον προφορὰν τῶν συμπλεγμάτων μπ, ντ, γκ (γγ) ὡς b, d, g.

5) Εἰς τὸ κείμενον τῆς Β' ἐκδόσεως προβληματίζεται καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσῃ γραπτῶς κατὰ φωνητικὸν τρόπον τὸ φαινόμενον τῆς καλουμένης ἐπενθέσεως, τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ μόνον εἰς τὸ ἰδίωμα τῆς Μέσα Μάνης καὶ τῆς Τσακονιάς. Εἶναι δὲ ἐπένθεσις τὸ φαινόμενον, κατὰ τὸ ὁποῖον τὸ ἡμίφωνον ι τοῦ συμπλέγματος – ι ἄ μετατίθεται ὀπισθεν προηγουμένων ὠρισμένων συμφώνων κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδόν.

Καὶ ἡ παρατήρησις τοῦ φαινομένου αὐτοῦ καὶ ἡ γραπτὴ ἰδίως ἀπεικόνισις τοῦ παρέχει δυσκολίας. Καὶ παρὰ ταῦτα, φαίνεται ὅτι ὁ Πολίτης ἐπεσήμανε τὴν προφορὰν καὶ προσεπάθησε νὰ τὴν καταγράψῃ, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν κάτωθι.

Γράφει:



Ἐνα Σαββάτ' ἀπὸ βραΐδοῦ (στ. 1)  
παίρνει κουλούρια ἴς τὴ ποιιδιὰ (στ. 4)  
τζ' εἰδάπκε τὰ Ἄλικα (στ. 30).

Διὰ τὴν γραφὴν αὐτῶν τῶν τριῶν λέξεων βραΐδοῦ, ποιιδιὰ καὶ εἰδάπκε προβληματίζεται ὁ Πολίτης. Ἡ ἐπένθεσις τοῦ ι ὑπάρχει ἐδῶ προηγουμένου τοῦ συμφώνου δ, γίνεται ὁμως καὶ πρὸ ἄλλων συμφώνων. Ἡ ὀρθὴ γραφὴ τῶν λέξεων εἶναι: βραιδιοῦ, ποιιδιὰ εἰδιάνκε. Ὁ Πολίτης ἐπλησίασε τὴν γραφὴν εἰς τὸν τύπον ποιιδιὰ (ἢ προφορὰ τοῦ ι σχεδὸν μοιράζεται ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ συμφώνου). Εἶναι σημαντικὴ ἡ παρατήρησις αὐτὴ τοῦ νεαροῦ μαθητοῦ Νικολάου Πολίτου<sup>14</sup>.

6) Εἰς τὸ αὐτὸ κείμενον καταγράφει φωνητικῶς καὶ τὴν προφορὰν τοῦ σ ὡς ζ εἰς τοὺς ἀντωνυμικοὺς τύπους. Καὶ τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι γλωσσικὸν στοιχεῖον τοῦ ιδιώματος τῆς Μέσα Μάνης.

Καὶ ἐδῶ ἡ προφορὰ τοῦ σ ὡς ζ δὲν τηρεῖται πάντοτε, διότι ἔχομεν τύπους ὡς:

*Μωρή, τζαὶ τ' ἔναι ἡ πίκρα ζου (στ. 40) (σου)  
νὰ μὴ ζ' ἐμίλησε κανεῖς (στ. 42) (σὲ)  
νὰ ζᾶς ε κλαίου ἀνάκατα (στ. 137) (σᾶς)*

Ἔχομεν ὁμως καὶ τὴν γραφὴν:

*Σὰ μὲ ρωτᾶς, θὰ σὲ τὸ εἰπῶ (στ. 44)  
Νὰ σὲ ρωτήσω νὰ μοῦ εἰπῆς (στ. 158)*

Καὶ εἰς τὸ κείμενον τῆς Α' ἐκδόσεως:

*Κι ἂν πᾶς ἴστων ἀνθρωπῶνε σου (στ. 10)  
Καὶ μεῖς σᾶς τὸν πληρώνουμε (στ. 12)*

7) Σχολιάζων τὸν στίχον 36 τῆς Α' ἐκδόσεως: *Καὶ πάλιν ματαβέλαξεν*, παρατηρεῖ: «*ἡ ματὰ σημαίνει ἐπανάληψιν*». Εἰς τὸ ιδίωμα τῆς Μέσα Μάνης εἶναι συχὴ ἡ χρῆσις τῆς προθέσεως ματά, ὡς: δὲ ντὸ ματακάνου, δὲ ματάρχομαι, δὲ ντὸ ματαλέου κ.ἄ.

8) Διὰ τὴν λέξιν στράδα εἰς τὸν 161 στίχον τῆς Β' ἐκδόσεως: *Φεῦγε τὴ στράδα ξεγνοιαστά*, παρατηρεῖ: «*στράδα, τὸ ἀλλαχοῦ στράτα. Ἐκ τοῦ λατ. strata, ἢ λιθόστρωτος ὁδός. Κατὰ δὲ τὸν Γ. Γ. Παπαδόπουλον, Σχεδιάγραμμα περὶ*



14. Περὶ τῆς ἐπενθέσεως βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Συνίζησις καὶ ἐπένθεσις ἐν τῷ γλωσσικῷ ιδιώματι τῆς Μέσα Μάνης», *Λεξικογραφικὸν Δελτίον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τευχ. 6 (1954), σ. 135-178 (διδακτορικὴ διατριβή).



τῆς ἰταλικῆς ἐπιρροῆς ἐπὶ τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, Πανδ(ώρα) 17, σ. 224, Β' 2. Βλ. καὶ Σκ. Δ. Βυζαντίου, Λεξ. Ἀπλοελ., λ. στράτα καὶ Λεξ. Λατ. Ε. Ούλερίχου 1851, ἐν λ. *sterno*. Ἄτακτα I, σ. 181, 182, 214, IV 320, 482, V 259». Διὰ τῶν παραπομπῶν αὐτῶν φαίνεται ἡ ἐρευνητικὴ προσπάθεια καὶ ἡ ἰκανότης τοῦ μαθητοῦ Ν. Πολίτου νὰ κινῆται εὐχερῶς εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ἀναγκαίων βοηθημάτων.

9) Εἰς τὸν στίχον 125 τῆς Β' ἐκδόσεως: *Τζαὶ θέει νὰ μὲ βλαστημᾶ*, ὁ Πολίτης παρατηρεῖ ὅτι «τὸ ρῆμα θέει-θέλει δίδει τὴν σημασίαν τοῦ μέλλοντος: *Θὰ μὲ βλασφημᾶ*».

Εἰς τὸ κείμενον τῶν μοιρολογίων ἐπισημαίνονται καὶ ἄλλα γλωσσικὰ φαινόμενα τοῦ ἰδιώματος τῆς Μέσα Μάνης, ὡς ἡ προφορὰ τοῦ ω τῆς καταλήξεως τοῦ ρήματος εἰς τὸν ἐνεστώτα ὀριστικῆς ὡς ου, ἡ ὁποία ὁμως πάλιν δὲν εἶναι καθολικὴ, διότι ἔχομεν:

A, στ. 20: *τ' ἔχω μεγάλωνε σκασμὸν*  
B, στ. 70: *νὰ πάω ἴγὼ τζ' ἡ μάννα μου*  
68 : *νὰ πάου γιὰ τὴ γελάδα μας*  
44 : *σὰ μὲ ρωτᾶς, θὰ σὲ τὸ εἶποῦ.*

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται φανερόν ὅτι ὁ Πολίτης καταγράφει τὸ κείμενον ὅπως ἀκούει αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἀφηγητὴν, διότι εἶναι τῆς ἀρχῆς, ἥδη εἰς αὐτὴν τὴν ἡλικίαν, ὅτι τὰ λαογραφικὰ κείμενα πρέπει νὰ καταγράφωνται ὡς φέρονται εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ.

Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὁ Πολίτης δὲν καταγράφει ὑπὸ ἓνα τύπον καὶ τὰ ὀνόματα καὶ τὰ τοπωνύμια (ὀνόματα χωριῶν), ὡς: παρὰ τὸ ὀρθὸν ὄνομα *Δικαί-ακα* γράφει *Δικάνακα* (B, 123) πιθανῶς κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ Γιάννακα, νομίζω ὁμως ὅτι πρόκειται περὶ τυπογραφικοῦ λάθους, διότι εὐκόλως τὸ *Δικαί-ακας* δύναται νὰ γραφῆ ὡς *Δικάνακας* μὲ μόνην τὴν μεταβολὴν τοῦ ι εἰς ν. Τὸ ὄνομα ὁμως *Δικαῖος* εἶναι συχρὸν εἰς τὴν Μέσα Μάνην καὶ θὰ ἦτο δύσκολον νὰ τὸ ἀγνοῆ ὁ Ν. Πολίτης<sup>15</sup>. Ἐπίσης ἀντὶ *Κυριακῆ* γράφει *Κερεκῆ* (A, στ. 1), καὶ παρὰ τὰ ὀρθὰ τόπων *Σπηλιωτιάνικα* (B, στ. 46), *Σκυλακιάνικα* (B, στ. 155) *Νέασα*, *Κεχριάνικα* γράφει *Σπηλιωτιάνικα* (στ. 8), *Σκυλακάνικα* (στ. 130) *Τζιχριάνικα* (στ. 122), *Νέσα* (στ. 112).



15. Περὶ τοῦ ὀνόματος βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Περὶ τοῦ ὀνόματος Δικαῖος ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νέᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τευχ. 6 (1956), σ. 210-222.



Ἡ ποικίλη ὁμως γραφή μιᾶς λέξεως εἰς τὸ αὐτὸ λαογραφικὸν κείμενον εἶναι καὶ ἔνδειξις τῆς ἀλλοιώσεως τῆς διαλέκτου ὑπὸ τῆς ἐπιδράσεως τῆς κοινῆς ὁμιλουμένης τῶν ἀστικῶν κέντρων, τὴν ὁποίαν ἔχει ὑποστῆ ὁ ἀφηγητής. Δέν ἐπιμένω εἰς παρατηρήσεις διὰ τὴν πρέπουσαν ὀρθὴν γραφὴν μερικῶν λέξεων τοῦ κειμένου ἢ τῶν τυπογραφικῶν σφαλμάτων, διότι ὅλα αὐτὰ κατ' οὐδὲν ἀλλοιώνουν τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξίαν αὐτοῦ.

## II. Λαογραφικαὶ παρατηρήσεις

Ὁ Ν. Πολίτης κατὰ τὴν ἔκδοσιν καὶ τῶν δύο μορφῶν τοῦ μοιρολογίου προβαίνει εἰς διαφόρους λαογραφικὰς καὶ ἄλλας παρατηρήσεις. Οὕτω, εἰς τὰ σχόλια τῆς πρώτης ἐκδόσεως παρατηρεῖ:

1) «*Εἰς τὴν δημοτικὴν ποίησιν οἱ Μανιάται μεταχειρίζονται τὸν ὀκτασύλλαβον· πολὺ σπανίως δὲ χρῶνται τῷ δεκαπεντασύλλαβῳ ἢ καὶ δεκασύλλαβῳ*». Ὡς ἀνέφερα, τὸν ὀκτασύλλαβον χρῆσιμοποιοῦν οἱ κάτοικοι τῆς Μέσα Μάνης (ἀπὸ τὸ Οἴτυλον μέχρι τὸ Ταίναρον), ἐνῶ τὸν δεκαπεντασύλλαβον οἱ τῆς Ἐξω Μάνης (ἀπὸ τὸ Οἴτυλον μέχρι τὴν Καλαμάταν).

Εἰς τὴν Β' ἔκδοσιν τοὺς στίχους 4-5: *παίρνει κουλοῦρια 'ς τὴ ποῖδιὰ - παίρνει τζ' αὐγὰ 'ς τὴ ζουναριά*, ὁ Πολίτης θέτει ἐντὸς ἀγκυλῶν καὶ παρατηρεῖ: «*Τὰ ἐντὸς ἀγκυλῶν περικεκλεισμένα ἐλήφθησαν ἐξ ἄλλου ἄσματος τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ἔχοντος*».

Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν Β' παραλλαγὴν τοῦ ἄσματος, τὴν ὁποίαν δημοσιεύει ὁ Κ. Πασαγιάννης (σ. 89, στ. 5-6), καὶ εἰς τὴν παραλλαγὴν, τὴν ὁποίαν δημοσιεύει ὁ Β. Πετρούνιας (σ. 97, στ. 5-6) καὶ εἰς τὴν συλλογὴν ὑπὸ τοῦ Κ. Κάσσι (σ. 187, στ. 5-6). Φαίνεται ὅτι ὁ Πολίτης εἶχεν ἥδη καταγράψει τὸ μοιρολόγι τῆς ἐκδικήσεως, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκον οἱ στίχοι αὐτοί. Τὸ μοιρολόγι αὐτὸ εἰς τὴν ἔκδοσίν του ὑπὸ τοῦ Β. Πετρούνιας (σ. 42-43) ἔχει τὸν τίτλον «*Τοῦ Καλαπόθου*», τὸν ὁποῖον ἐφόνευσαν οἱ «*σμίχτες του*», δηλαδὴ οἱ συνεργαζόμενοι μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν τυροκομίαν (οἱ ἔχοντες συνεταιρικῶς ἐνώσει τὰ ποιμνιά των) δύο ἀδελφοί, ἐξ ὧν ὁ ἕνας εἶχεν ὑπανδρευθῆ τὴν ἀδελφὴν τοῦ φονευθέντος, Παρασκευὴν καλουμένην, καὶ ἡ ὁποία, διὰ τὴν ἐκδικηθῆ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ της, ἐδηλητηρίασε τὸν σύζυγόν της καὶ τὸν ἀδελφόν του. Καὶ τοῦτο, διότι εἰς τὴν Μάνην ἡ ὑπανδρευμένη γυναῖκα ἀνίκη οὐσιαστικῶς εἰς τὴν πατρικὴν γενίαν καὶ ὄχι εἰς αὐτὴν τοῦ συζύγου της. Σχετικὸν μοιρολόγι ὑπὸ τὸν τίτλον «*ἡ φαρμακεύτρια*» δημοσιεύει ὁ Κ. Πασαγιάννης (σ. 90-92).

2) Σχολιάζων τὸν στ. 5 τῆς Α' ἐκδόσεως, ὅπου λέγεται ὅτι ἡ Ληγοροῦ



ἐπέρασεν ἀπὸ τὴν πόρτα τῶν ὀχτρῶν, γράφει: *Ἔθος ἦν παρὰ τοῖς Μανιάταις, γυναῖκα, καὶ ἐχθροῦ ἂν εἶναι, νὰ μὴ ἐγγίζωσι· λέγω δὲ ἦν, διότι, εἰ καὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν εὐλαβῶς ἐφύλαττον τὴν συνήθειαν ταύτην, κατὰ τὴν μεσοβασιλείαν ὅμως (1862-1863), ὅτε δύο οἰκογένειαι ἔν τινι χωρίῳ τῆς Μάνης ἐμάχοντο, ἐφόνευσαν καὶ γυναῖκας».*

Ἡ πραγματικότης εἶναι ὅτι ὁ σεβασμὸς ἐτηρεῖτο, ἐάν δὲ συνέβαινε νὰ κακοποιηθῆ ἢ νὰ φονευθῆ γυναῖκα, τότε ἡ γενιὰ τῆς γυναικὸς ἐκήρυσσεν ἔχθραν μὲ τὴν οἰκογένειαν τοῦ δράστου καὶ συνεμάχει μετὰ τῆς οἰκογενείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκεν ἡ παθοῦσα. Εἶχε δηλαδὴ ἡ οἰκογένεια τοῦ δράστου τὴν βεβαίαν ἐχθρικὴν ἀντιμετώπισιν δύο οἰκογενειῶν. Ἐκτὸς τούτου, ἡ κακοποιήσις ἢ ὁ φόνος γυναικὸς ἐθεωρεῖτο ἔνδειξις δειλίας καὶ ὁ δράστης περιεφρονεῖτο ὑπὸ τῶν ἐντοπίων.

Τὴν ἐλευθέραν κυκλοφορίαν τῶν γυναικῶν κατὰ τὰς μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν διεξαγομένης σκληρὰς συγκρούσεως ἀναφέρει καὶ ὁ Βαυαρὸς νομομαθὴς Karl Gustav Geib (Κάρολος Γουσταῦος Γκάϊμπ)<sup>16</sup> γράφων τὰ ἑξῆς: *Ἔσο ὅμως μεγάλη κι ἂν ἦταν ἡ ἐμπάθεια, ποὺ κυριαρχοῦσε σ' αὐτοὺς τοὺς οἰκογενειακοὺς πολέμους, περιοριζόταν πάντα μόνο στοὺς ἄντρες. Οἱ γυναῖκες ἔμειναν ἀμέτοχες. Καὶ οἱ δύο πλευρὲς τὶς θεωροῦσαν πρόσωπα ποὺ δὲν ἔπρεπε νὰ θιγοῦν. Ἐνῶ λοιπὸν αὐτοὶ ἔστηναν ἐνέδρες μεταξὺ τους καὶ κλείνονταν στὰ ὄχυρά τους, οἱ γυναῖκες ἀνενόχλητες ἐφρόντιζαν νὰ καλλιεργοῦν τὰ χωράφια, ἀναλαμβάνοντας ἔτσι ὀλόκληρη τὴ φροντίδα τῆς οἰκογενείας. Ἦταν μία μορφὴ τῆς λεγομένης τρέβας<sup>17</sup>, ἀνακωχῆς δηλαδὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν».*

3) Σχολιάζων ὁ Πολίτης εἰς τὴν Β' ἔκδοσιν τοὺς στίχους 13-19,



16. *Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des Königs Otto I.*, Heidelberg 1835· Μετάφρασις, εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια: Ἴρις Αὐδῆ-Καλκάνη, *Παρουσίαση τῆς κατάστασις τοῦ δικαίου στὴν Ἑλλάδα στὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας καὶ ὡς τὸν ἐρχομὸ τοῦ βασιλιᾶ Ὁθωνα τοῦ Α'*, Πρόλογος Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, Χαϊδελέβεργη 1835, Ἀθήνα, ἔκδοσις Γκοβόστη, ἄ. ἔ., σ. 123-124. Ὁ Geib εἶχεν ἔλθει τὸ 1833 εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰς ἡλικίαν 24 ἐτῶν καὶ ὡς ὑπουργικὸς σύμβουλος τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης ἠσχολήθη μὲ τὴν ὀργάνωσιν τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς διοικήσεως ὁμοῦ μετὰ τῶν Georg Ludwig von Maurer καὶ Carl August von Abel. Καρπὸς τῆς διетуῆς παραμονῆς του ἦτο ἡ ἀναφερθεῖσα μελέτη του, εἰς τὴν ὁποίαν ἀσχολεῖται ἰδιαιτέρως μὲ τὴν «Κατάστασιν τοῦ δικαίου τῶν Μανιατῶν», σ. 119-127.

17. Περὶ τρέβας βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Πόλεμος καὶ ἀγάπη τῶν οἰκογενειῶν εἰς τὴν Μάνην», *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τόμ. Γ' (1976), σ. 309-312.



- 13 *Τζαὶ τοὺς ἐκαλημέρισε.  
Τζεῖνοι τὴν κατεδέχτηκαν  
τζ' ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος  
ἀπάνω ἐσπκώθηκε,  
τὴν διπλοκαλαδέχτηκε.  
-Μωρὴ καλῶς τὴν Ληγοροῦ,  
19 καλῶς τη, καλῶς ὠρισε,*

εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ὅτι ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Ληγοροῦς, ἀνταποδίδων τὸν χαιρετισμὸν τῆς εἰς αὐτούς, ἐσπκώθη ὄρθιος, παρατηρεῖ ὅτι «καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους οἱ χαιρετώμενοι, ὁσάκις ἐκάθηντο, ἀνίσταντο πρὸς τιμὴν καὶ ἀνταπέδιδον τὸν χαιρετισμὸν». Καὶ διὰ τὴν ἐπαλήθευσιν τῆς παρατηρήσεώς του ἀναφέρεται εἰς τὸν Ὅμηρον (Ιλ. Ι., στ. 192-196).

Ἐκεῖ, τὴν ὑπὸ τὸν Ὀδυσσεά πρεσβείαν, ἡ ὁποία, κατόπιν ὑποδείξεως τοῦ Νέστορος, ἐπεσκεφέθη τὸν Ἀχιλλέα, ἵνα τὸν μεταπέιση νὰ ἐπιστρέφῃ εἰς τὴν μάχην, ἐσπκώθη ὄρθιος ὁ Πάτροκλος, διὰ νὰ τὴν ὑποδεχθῆ:

*ὦς δ' αὐτῶς Πάτροκλος, ἐπεὶ ἶδε φῶτας ἀνέστη.*

4) Εἰς τοὺς στίχους 34-35 τῆς Β' ἐκδόσεως ἀναφέρεται ὅτι ἡ Ληγοροῦ *εἰδάνκε 's τὸ σπῖτι - εἰδάνκε 's τὴν μάννα τῆς*. Σχολιάζων τοὺς στίχους αὐτοὺς ὁ Ν. Πολίτης παρατηρεῖ: «*Ἐν Μάνῃ ἡ γυνή, ὅταν ἀποθνήσκῃ ὁ σύζυγός τῆς ἀφίσας αὐτὴν ἄτεκνον, ὑπάγει εἰς τὴν πατρικὴν τῆς οἰκίαν*». Ἡ παρατήρησις αὐτὴ εἶναι ὀρθή, διότι εἰς τὴν δομὴν τῆς γενιᾶς εἰς τὴν Μάνην ἡ χήρα εἶναι ξένον σῶμα. Δὲν εἶναι ὅμως κανὼν, διότι πολλὰκις οἱ συγγενεῖς τοῦ ἀνδρὸς τῆς χήρας ἀπὸ ὑψηλοφροσύνης καὶ διὰ λόγους κοινωνικῆς προβολῆς, ἂν αὐτὴ θελήσῃ, κρατοῦν αὐτὴν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ συζύγου τῆς καὶ τιμοῦν αὐτήν, ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι πρέπει νὰ ζῆ ἀξιοσπεπῶς καί, ὅπως λέγουν, «*νὰ σταθῆ στὴν τιμὴ τοῦ ἀντροῦ τῆς*». Ἡ παρατήρησις ὅμως τοῦ Πολίτου δὲν ἰσχύει διὰ τὴν περιπτώσιν τῆς Ληγοροῦς, ἡ ὁποία δὲν εἶχεν ἐκδιωχθῆ ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς τῆς, ἀλλὰ μετέβαινε εἰς τὴν πατρικὴν οἰκίαν δι' ἐπίσκεψιν τῶν οἰκείων τῆς.

5) Σχολιάζων τοὺς στίχους 27-28 τῆς Β' ἐκδόσεως: *βεργάτη τὸν ἐβάλαμε. - φυλάει τὴν ἀρμαλακιά, ὁ Πολίτης ἐπεξηγεῖ: «βεργάτη= ἀγροφύλακα - ἀρμαλακιά = τὴν παραθαλασσίαν, εἰρωνικῶς, διότι πλησίον τῆς θαλάσσης ἐφονεύθη ὁ σύζυγός τῆς*». Ἡ σημασία τῶν στίχων εἶναι ἡ ἐξῆς: Οἱ Μανιάται εἰς τὰς παραλίους περιοχὰς κατεσκεύαζον τεχνητὰς ἐπὶ βράχων ἀλυκάς (γούρνας), ἐντὸς τῶν ὁποίων ἔθετον θαλάσσιον ὕδωρ. Τοῦτο ἐπήγνυτο, ἔνεκα τῆς μεγάλης θερμότητος κατὰ τὸ θέρος, καὶ μετετρέπετο εἰς ἀρίστης ποιότητος ἀλάτι, τὸ λεγόμενον *ἀφράλατσο* ἢ *ἀφρῖνα*. Ἀρμαλακιά λοιπὸν εἶναι τὸ ἐντὸς τῶν ἀλυκῶν θαλάσσιον ὕδωρ. Ἐπὶ πλέον, εἰς τὴν Μάνην τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν





βράχων ἦσαν μοιρασμένα μεταξύ τῶν ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν ἐκάστου χωρίου, αἱ ὁποῖαι μόναι εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς παραγωγῆς ἄλατος. Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ὠρίζετο καὶ φύλαξ (βεργάτης: ἡ λέξις κυρίως ἐπὶ ἀγοφύλακος). Εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην συνέβη καὶ ὁ φόνος, ὄχι τοῦ συζύγου τῆς Ληγοροῦς, ἀλλὰ τοῦ ἀδελφοῦ της, τοῦ Βέτουλα.

Ἀρχὴ τῆς τραγωδίας εἶναι ἡ συνάντησις εἰς τοὺς Πάνω Μπουλαριοὺς τῆς Ληγοροῦς μὲ τὸν Πέτρον Λιόπουλον, φονέα τοῦ ἀδελφοῦ της Βέτουλα. Κατ' αὐτήν, ὁ φονεὺς προτείνει εἰς τὴν Ληγοροῦν νὰ ἀνακοινώσῃ εἰς τοὺς οἰκείους της εἰς τὰ Ἄλυκα, καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὸν ἀδελφὸν της Γιάννακαν, ὅτι, ἐὰν θέλουν νὰ ἐπέλθῃ μεταξύ των συμβιβασμός, εἶναι διατεθειμένος νὰ προσφέρῃ εἰς αὐτοὺς μικρὸν χρηματικὸν ποσόν, ὡς πληρωμὴν διὰ τὸν ὑπ' αὐτοῦ φονευθέντα ἀδελφόν τους, τὸν ὁποῖον περιφρονητικῶς ἀποκαλεῖ ψουροβέτουλα (ψωρόγιδο):

20 Μωρὴ, τζ' ἂν πάρῃς 'ς τ' Ἄλυκα,  
νὰ πῆς τῶν ἀνθρωποῦνε σου  
νὰ μᾶς ἐκάμουσι καλὰ  
τζαί μεῖς τοὺς τὸν πλερώνουμε  
τζεῖνον τὸ ψουρο-βέτουλα  
νὴ ἔξι γρόσια νὴ ἑφτά,

26 τζαί 'ς τὴν ἀκρίβεια του τζ' ἐννιά.

(Ν. Πολίτης, ἔκδ. Β', στ. 20-26)

Διὰ τῶν στίχων αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν καὶ τὴν ἐκ μοιρολογίων μαρτυρίαν, ἔχομεν τὴν πληροφορίαν ὅτι εἰς τὴν Μάνην ἐπεκράτει τὸ ἔθιμον τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ αἵματος τοῦ φονευθέντος, δηλαδή τῆς πληρωμῆς χρηματικῆς ποσοῦ ὑπὸ τοῦ φονέως εἰς τοὺς οἰκείους τοῦ φονευθέντος, διὰ νὰ ἀποτραπῇ ἡ ὑπὸ αὐτῶν ἐναντίον τοῦ φονέως ἐκδίκησις.

Ἐξ ἄλλου, ἐπίσης ἀνεκδότου, μοιρολογίου τῆς συλλογῆς μου ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἀδελφὴ τοῦ φονευθέντος, ἀπευθυνομένη πρὸς τοὺς φονεῖς του, τὸν ἄνδρα της καὶ τὸν κουνιάδον της (ἀδελφόν του), τοὺς λέγει:

- Ἄιντε, βρὲ ἄπιστα σκυλιά,  
γιατὶ τὸν ἐσκοτώσατε;

Αὐτοὶ ἀπαντοῦν: - Ἐμεῖς κί' ἂν τὸν σκοτώσαμε,  
ἐμεῖς τότε πληρώνουμε.

Σχολιάζων ὁ Ν. Πολίτης εἰς τὴν Α' ἔκδοσιν τοῦ μοιρολογίου τοὺς ἀνωτέρω στίχους, παρατηρεῖ: «Ὡς καὶ ἐν τοῖς βαρβάραις τῆς Ἀσίας ἔθνεσιν ἐπληρώνετο τὸ αἷμα τοῦ φονευθέντος, οὕτω καὶ ἐν Μάνη».



Περисσότερα περὶ τοῦ ἔθους τούτου ἀναφέρει εἰς τὴν Β' ἔκδοσιν, ὅπου γράφει: «*Ἡ συνήθεια τοῦ νὰ διαλλάττωνται, πληρωνομένης ποσότητός τινος δραχμῶν, αἵτινες δίδονται παρὰ τοῦ φονέως πρὸς τοὺς γονεῖς ἢ πρὸς τοὺς ἐξ αἵματος συγγενεῖς τοῦ φονευθέντος, τὸ αἶμα τοῦ ὁποῖου ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ μετ' ἀργυρίων ἀνταλλάσσεται, ἐπεκράτει καὶ ἐν Μάνη*». Καὶ συνεχίζει: «*Ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν ἐγένετο τοιοῦτον. Οὕτω παρ' Ὀμήρῳ (Ἰλ. Ι, 632-636) ὁ Ἀχιλλεὺς λέγει πρὸς τὸν Ὀδυσσεά*»:

*...καὶ μὲν τίς τε κασιγνήτιο φονῆος  
...ποιὴν ἢ οὗ παιδὸς ἐδέξατο τεθνηῶτος.  
καὶ ῥ' ὁ μὲν ἐν δῆμῳ μένει αὐτοῦ πολλ' ἀποτίσας.  
τοῦ δὲ τ' ἐρπύεται κραδίη καὶ θυμὸς ἀγῆνωρ,  
ποιὴν δεξαμένῳ.<sup>18</sup>*

*Ἐν δὲ τῇ περιγραφῇ τῆς ἀσπίδος τοῦ Ἀχιλλέως (Ἰλ. Σ, 498-500) γράφεται:*  
*δύο δ' ἄνδρες ἐνείκεον εἵνεκα ποιῆς  
ἀνδρὸς ἀποφθιμένου· ὃ μὲν εὔχετο πάντ' ἀποδοῦναι,  
δῆμῳ πιφαύσκων, ὃ δ' ἀναίνετο μηδὲν ἐλέσθαι»<sup>19</sup>.*

Ἡ συνήθεια τῆς πληρωμῆς ὑπὸ τοῦ δράστου χρημάτων εἰς τοὺς οἰκείους τοῦ φονευθέντος ἀναφέρεται πάλιν ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου, ὅταν ὑπὸ τοῦ Μενελάου ἐφονεύθη ὁ Τρῶς Ἀρπαλίων, τὸν ὁποῖον, συνοδεῖα τοῦ πατρὸς του, οἱ Παφλαγόνες μετέφερον εἰς τὸ Ἴλιον:

*Τὸν μὲν Παφλαγόνες μεγαλήτορες ἀμφεπένοντο.  
ἐς δίφρον δ' ἀνέσαντες ἄγον προτὶ Ἴλιον ἱρὴν  
ἀχνύμενοι· μετὰ δὲ σφι πατὴρ κίε δάκρυα λείβων,  
ποιὴ δ' οὔτις παιδὸς ἐγένετο τεθνηῶτος.  
(Ἰλ. Σ, 656-659)<sup>20</sup>*



18. Μετάφρασις (Α. Καραπαναγιώτου): «*Βέβαια ἀπὸ τὸν φονέα τοῦ ἀδελφοῦ ἢ τοῦ πεθαμένου υἱοῦ του δέχεται τις ἀποζημίωσιν καὶ λοιπὸν οὗτος μὲν ἐν τῇ χώρᾳ αὐτοῦ μένει, ἀφοῦ πολλὰ πληρώσῃ, ἐκεῖνου δὲ ἡ καρδιά καὶ ἡ γενναία ψυχὴ κρατεῖται, ἀφοῦ δεχθῇ τὴν ἀποζημίωσιν*». *Ποιή*, κυρίως ἡ χρηματικὴ ἀποζημίωσις χυθέντος αἵματος, ἢ ὅποια ἐπιληρώνετο ὑπὸ τοῦ φονέως εἰς τοὺς συγγενεῖς τοῦ φονευθέντος, οἱ ὅποιοι οὕτω παρηγοῦντο τῆς καταδιώξεως αὐτοῦ.
19. Μετάφρασις (Α. Καραπαναγιώτου): «*Δύο δὲ ἄνδρες ἐφιλονίκουν περὶ τῆς ἀποζημιώσεως ἀνδρὸς φονευθέντος· ὁ μὲν εἰς, παρέχων ἐξηγήσεις εἰς τὸν λαόν, ἰσχυρίζετο ὅτι ἐπλήρωσεν ὅλα, ὁ δ' ἕτερος ἠρνεῖτο ὅτι δὲν ἔλαβε τίποτε*».
20. Μετάφρ. (Α. Καραπαναγιώτου): «*Τοῦτον δὲ (τὸν Ἀρπαλίωνα) κατεγίνοντο οἱ μεγαλόψυχοι Παφλαγόνες, ἀφοῦ τὸν ἐκάθισαν ἐπάνω εἰς τὸν δίφρον, ὠδήγουν πρὸς τὴν ἱερὰν Ἴλιον λυπούμενοι, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἐπορεύετο ὁ πατὴρ χύνων δάκρυα, ἀλλ' οὐδεμίαν ἀποζημίωσιν ἐγένετο εἰς αὐτὸν διὰ τὸν θανάτου υἱόν του*».





6) Ὁ Πολίτης, διὰ τὴν ἐπισημάνη ὅτι ἡ ἐκδίκησις ἐφηρμοζέτο καὶ εἰς τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα, ἀναφέρεται εἰς ἕν χωρίον τῆς Κύρου Παιδείας (IV 6, 7-8) τοῦ Ξενοφώντος, ὅπου ὁ Ἀσσύριος μεγιστὰν Γωβρύας φιλοῦται μετὰ τοῦ ἐχθροῦ τῆς πατρίδος Κύρου, διὰ τὴν ἐκδικηθῆ μετὰ τὴν βοήθειάν του τὸν θάνατον τοῦ μονογενοῦς του υἱοῦ. Ὁ Γωβρύας λέγει πρὸς τὸν Κύρον ὅτι τοῦ χορηγεῖ τὰ πάντα «εἰ οὖν σὺ μὲ δέχει καὶ ἐλπίδα τινα λάβοιμι τῷ φίλῳ παιδί τιμωρίας ἂν τινος μετὰ σοῦ τυχεῖν». Ὁ δὲ Κύρος ἀπάντησε: «δέχομαί τε ἰκέτην σὲ καὶ τιμωρήσειν σοὶ τοῦ παιδὸς τὸν φόνον σὺν θεοῖς ὑπισχνοῦμαι».

Ὁ Πολίτης ἐπίσης, διὰ τὴν ἀποδείξει ὅτι τὸ ἐκδικητικὸν εἶναι ἐρριζωμένον καὶ εἰς τὰ Ἀσιανὰ ἔθνη καὶ πρὸ πάντων εἰς τοὺς Ἄραβας, παραπέμπει καὶ εἰς χωρία τοῦ Κορανίου, σχετικὰ μὲ τὸν βίον τοῦ Μωάμεθ.

Γράφει ἐπίσης ὅτι τὸ αὐτὸ ἔκαμνον καὶ οἱ Γερμανοὶ: «Luitur enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero, recipit que satisfactionem universa domus» (Tacit, Germania XXI).

Τὸ πλῆρες κείμενον<sup>21</sup> εἶναι:

«*Suscipere tam inimicitias seu patris seu propinqui quam amicitias necesse est. Nec implacabiles durant: luitur enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero recipitque satisfactionem universa domus, utiliter in publicum, quia periculosiores sunt inimicitiae iuxta libertatem*».

Ἐπειδὴ τὸ ἔθιμον τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ αἵματος τοῦ φονευθέντος διὰ χορηγήσεως χρηματικοῦ ποσοῦ εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ παθόντος φέρεται ἐν ἰσχύι εἰς τὴν Μάνην, ἀλλ' ὄχι ἐν ἐνεργείᾳ, ὅπως τουλάχιστον παραδίδεται, καὶ ἐπειδὴ εἶναι τὸ κυριώτερον στοιχεῖον τῆς τραγωδίας, ἡ ὁποία ἐκφράζεται διὰ τοῦ μοιρολογίου αὐτοῦ, θὰ προβῶμεν κατωτέρω εἰς εὐρείαν διαπραγμάτευσιν τοῦ ἐθίμου.

Κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ σχεδὸν ἤδη μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μέχρι τῶν πρώτων δεκαετιῶν μετὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ἐλευθέρου κράτους ἡ Μάνη ἐκαλεῖτο *Σπάρτη*<sup>22</sup>. Ἡ κατὰ πατριὰς καὶ ἐπὶ τῆ βάσει

21. (Μετάφρ. Α. Σακελλαρίου): «Εἶναι ἀναπόφευκτον νὰ υἱοθετοῦν τόσον τὰς ἐχθρας ὅσον καὶ τὰς φιλίας εἴτε τοῦ πατέρα εἴτε τοῦ συγγενοῦς. Καὶ δὲν διαιωνίζονται (αἱ ἐχθραι) ἀνεξίλεστοι, διότι ὡς καὶ ὁ φόνος ξεπλύνεται μὲ καθωρισμένον ἀριθμὸν ποιμνίων καὶ ἀγελῶν καὶ ὀλόκληρος ὁ οἶκος (τοῦ θύματος) δέχεται τὴν ἱκανοποίησιν, πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ δημοσίου, διότι αἱ ἐχθραι μὲ τὴν ἐλευθερίαν δίπλα τους εἶναι πολὺ ἐπικίνδυνοι».

22. Δ. Β. Βαγιακάκος, *Ὁ Ἰμβραῖμ ἐναντίον τῆς Μάνης*, Ἀθῆναι 1961, σ. 64.



ἀγράφων νόμων διαβίωσις τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς αὐτῆς, μὲ κύριον νόμον τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου, δηλαδή τῆς αὐτοδυνάμου ἱκανοποιήσεως τοῦ παθόντος, ἐξεφράζετο διὰ τοῦ λόγου «οἱ ἀδύνατοι καταγγέλλουν καὶ οἱ δυνατοὶ ἐκδικειοῦνται»<sup>23</sup>, ἐδημιούργησεν ἰδιαιτέραν φυσιολογίαν εἰς τὸν τόπον καὶ τὴν ἀνάγκην εἰδικῆς μεταχειρήσεως τῶν κατοίκων διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῆς δικαιοσύνης κατὰ τὰ πρῶτα κυρίως ἔτη τῆς ὀργανώσεως τοῦ κράτους.

Εἰκόνα τοῦ τρόπου διαβίωσης τῶν κατοίκων δίδει ὁ Μανιάτης, ἐξ Ἄρεοπόλεως, Μ. Καλαποθάκης<sup>24</sup> γράφων: «Ἄπασα ἡ Λακωνία (Μάνη) εἶναι διηρημένη εἰς γενεὰς ἢ φατρίας, ἐκάστης τῶν ὁποίων προῖσταται εἷς ἢ καὶ πλείοτεροι διὰ τε τὴν ἀνδρείαν ἢ τὴν περιουσίαν διακρινόμενοι, εἰς οὓς πάντα τὰ λοιπὰ τῆς γενεᾶς μέλη πείθονται. Ὅταν δὲ συμβῇ ἔρις μεταξὺ τῶν γενεῶν, ἅπαντα τὰ μέλη ἐκατέρας ἐτοιμάζονται πρὸς πόλεμον, εἰς ὃν ἂν συμβῇ φόνος ἐπὶ τινὰ τῶν μελῶν αὐτῶν, τὰ τῆς ἄλλης γενεᾶς, εἰς ἣν ἀνήκει ὁ φονεὺς, ἀνάγκη νὰ προφυλάττωνται, διότι καὶ ὁ μικρότατος αὐτῶν ἠμπορεῖ νὰ φονευθῇ πρὸς ἐκδίκησιν τοῦ ἀποθανόντος, ἕως οὗ διαλλαχθῶσι... Μέχρι δὲ τῆς ἐκδικήσεως οἱ στενότατοι συγγενεῖς τοῦ παθόντος φέρουσι τὰ γένηα ὡς σημεῖον τῆς μίψω ἐκδικήσεως, μετὰ τὴν ὁποίαν κείρουσι μὲν αὐτοί, τὰ φυλάττουσι δ' οἱ ἕτεροι».

Ἡ κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν διαβίωσις τῶν κατοίκων ἐπροβλημάτισε καὶ τοὺς πρῶτους Βαυαροὺς νομικούς, τοὺς ἐλθόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἀντιβασιλείας, διὰ νὰ ὀργανώσουν τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας καὶ τὴν λειτουργίαν τῆς δικαιοσύνης εἰς τὸ νεοσύστατον κράτος. Εἷς ἐξ αὐτῶν, ὁ Karl Gustav Geib<sup>25</sup>, εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναφερθείσης μελέτης του περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ δικαίου τῶν Μανιατῶν, παρατηρεῖ: «Ἡ κατάστασις τοῦ δικαίου τῆς ἀπρόσιτης καὶ ἀπομονωμένης αὐτῆς χώρας εἶναι καὶ ἦταν πάντα παράξενη σὰν τοὺς ὄγκους τῶν βράχων τοῦ Ταυγέτου, ποὺ φτάνουν μέχρι τὶς ἀφιλόξενες πλαγιὰς τοῦ ἀκρωτηρίου Ταινάρου καὶ ἰδιόρρυθμη σὰν τοὺς ἄγριους φιλοπόλεμους κατοίκους της. Ὁ ταξιδιώτης, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ φτάνει σ' αὐτὴ τὴ λουριδα γῆς πιστεύει πὼς βρίσκεται κάτω ἀπὸ ἄλλο κομμάτι τοῦ οὐρανοῦ». Εἰς ἄλλο σημεῖον<sup>26</sup> γράφει: «Τὰ ὄπλα ὑπῆρξαν πάντα τὸ θεμέλιο καὶ ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος, πάνω στὸν ὁποῖο στηριζόταν ἀποκλειστικὰ σχεδὸν ὀλόκληρη ἡ μανιάτικη ζωὴ. Πρᾶγμα ποὺ ὀφείλεται στὴν πλήρη σχεδὸν

23. Ν. Γ. Πολίτης, *Παροιμίαι*, ἐν Ἀθήναις, τόμ. Δ' (1902), σ. 678.

24. «Περὶ ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν νεωτέρων Λακωνῶν (Μανιατῶν) καὶ διὲ περὶ τοῦ "Ἐκδικητικοῦ"», *Εὐτέρησι* 4 (1851), σ. 476-477.

25. Ἰρ. Αὐδῆ-Καλκάνη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 119.

26. Αὐτόθι, σ. 122-123.



ἔλλειψη πραγματικῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ στὴν ἀδυναμία παροχῆς προστασίας ἀπὸ πλευρᾶς τοῦ νόμου ἢ μᾶλλον στὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀνυπαρξία του.

Σ' αὐτοὺς κυριαρχοῦσε πάντα ἡ ἄποψη πὼς τὸ αἷμα μόνο μὲ αἷμα μποροῦσε καὶ ἔπρεπε νὰ ἐξίλεωθῇ. Κάθε προσβολή, κάθε ἔγκλημα καὶ ἰδιαίτερα κάθε φόνος, δίνει στοὺς συγγενεῖς τοῦ σκοτωμένου δικαίωμα γιὰ ἐκδίκηση καὶ ἀντίθετα στοὺς συγγενεῖς τοῦ δολοφόνου γιὰ ἐκδίκηση τὸ καθῆκον νὰ ἀμυνθοῦν. Καὶ οἱ δύο οἰκογένειες μπαίνουν σὲ μιὰ ἀνοιχτὴ ἐμπόλεμη κατάσταση μεταξὺ τους. Ἀκόμα καὶ οἱ κληρονόμοι τους, σὰν συνεχιστὲς ὄλων τῶν οἰκογενειακῶν δικαιωμάτων, εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ συνεχίσουν τὸν πόλεμο αὐτόν». Καὶ ἀκόμη<sup>27</sup>: «Πάντα ἴσχυε ἐδῶ, σχεδὸν ἀποκλειστικά, τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυρότερου καὶ ἡ ἐκτίμηση καὶ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ καθενὸς ὑπολογίζοταν μόνο μὲ τὴ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἔκταση τῆς δυνάμεις του. Εὐκόλα γίνεται λοιπὸν ἀντιληπτὸ μὲ τὴ λαχτᾶρα προσπαθοῦσε κανεὶς νὰ ἀποκτήσῃ κάθε μέσο γιὰ τὴν ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς δυνάμεις».

Εἰς τὴν Μάννη ὁμως, πλὴν τοῦ ἀγράφου νόμου τῆς ἐκδικήσεως ὑπὸ τοῦ παθόντος ἢ τῶν συγγενῶν του, φαίνεται ὅτι ἦτο ἐν ἰσχύϊ καὶ τὸ ἔθιμον, κατὰ τὸ ὅποῖον, δι' ἐπίτευξιν συμβιβασμοῦ μεταξὺ τῶν ἐχθρικών οἰκογενειῶν, ἦτο δυνατὴ ἡ διὰ χρημάτων ἐξαγορὰ τοῦ αἵματος τοῦ φονευθέντος ὑπὸ τοῦ δράστου. Περὶ αὐτοῦ ὁ Μ. Καλαποθάκης<sup>28</sup> ἀναφέρει: «Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι πολλάκις ἡ διαλλαγή γίνεται διὰ ποσότητός τινος δραχμῶν, αἵτινες δίδονται παρὰ τοῦ φονέως πρὸς τοὺς γονεῖς τοῦ φονευθέντος, τὸ αἷμα τοῦ ὁποίου ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ μετ' ἀργυρίου ἀνταλλάσσεται».

Τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἐθίμου φαίνεται ὅτι ἀπηχοῦν καὶ οἱ ἀναφερθέντες λόγοι τοῦ φονέως Λιοπούλου πρὸς τὴν ἀδελφὴν τοῦ φονευθέντος Ληγοροῦν (στῆχοι 20-26 τοῦ μοιρολογίου).

Διὰ τὴν ἐξάλειψιν τοῦ ἐθίμου τούτου, τὸ ὅποῖον ἴσχυεν εἰς πολλὰ μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου<sup>29</sup>, ὅπου ὁ φόνος ἐξηγοράζετο καὶ διὰ χρημάτων, ἔντονον ὑπῆρξε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἑλληνικῆς Πολιτείας καὶ μάλιστα διὰ τὴν περιοχὴν τῆς Σπάρτης (Μάνης), ὅπου οἱ φόνοι ἦσαν συχνοὶ καὶ ἡ ἐκδίκησις εἰς ἔξαρσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς χρῆσιν αἱ ἀθέμιτοι περὶ πληρωμῆς τῆς τιμῆς αἵμα-



27. Αὐτόθι, σ. 124.

28. Ἐνθ' ἄνωτ., *Εὐτέρπη* 4 (1851), σ. 476.

29. Μενέλαος Τουρτόγλου, *Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος. Βυζάντιον - Τουρκοκρατία - Μετεπαναστατικὸν χρόνον μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστριαίου*, Ἀθῆναι 1960. Πρὸβ. Ἰωάννης Κισκίρας, «Τὰ μοιρολόγια ὡς πηγὴ δικαίου τῆς Μάνης», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 2 (1975), σ. 176-198. Ν. Γ. Μοσχοβάκης, *Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ, ἐν Ἀθήναις 1888*, σ. 95.



τος συμφωνίαι.

Περὶ αὐτῶν ὁ καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος<sup>30</sup> ἀναφέρει ὅτι: «ὕποβάλλονται εἰς τὰ δικαστήρια τῆς Σπάρτης ἀγωγαί, δι' ὧν ὁ ἐνάγων συγγενὴς τοῦ φονευθέντος ἀπαιτεῖ τὴν τιμὴν τοῦ αἵματος, δηλαδὴ χρηματικὸν ποσόν, ὅπερ ἔχει ὑποσχεθῆ εἰς αὐτὸν ὁ φονεὺς». Δὲν ἀναφέρει ὅμως ὀνομαστικῶς καμμίαν περίπτωσιν.

Διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς καταστάσεως οἱ νομικοὶ τῆς ἐποχῆς συνέστησαν δύο εἰδικὰ διὰ τὴν Σπάρτην (Μάνην) δικαστήρια, τὸ *Πρωτόκλητον* (Πρωτοδικεῖον) καὶ τὸ *Ἐκκλητον* (Ἐφετεῖον)<sup>31</sup>. Δι' ἐτέρου δὲ διατάγματος τῆς 5 Νοεμβρίου 1830 διορίζονται καὶ οἱ πρῶτοι δικασταὶ<sup>32</sup>, ὡς:

- 1<sup>ov</sup> Οἱ Κοι Πιέρρος Μαυρομιχάλης, Γεώργιος Ἀντωνάκος καὶ Σταυριανὸς Καλκατῆς σύμβουλοι τοῦ κατὰ τὴν Σπάρτην (Μάνην) Ἐκκλητίου Δικαστηρίου.
- 2<sup>ov</sup> Οἱ Κοι Πιέρρος Πατριαρχέας, Μιχαὴλ Πικουλάκης καὶ Βενετζάνος Καπετανάκης σύμβουλοι τοῦ κατὰ τὴν Σπάρτην (Μάνην) Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου.

Κατὰ δὲ τὴν 25 Δεκεμβρίου δι' ἀποφάσεως τοῦ προέδρου τοῦ Ἐκκλητίου Δικαστηρίου Δ. Χρηστίδου καθορίζεται καὶ τὸ κείμενον τοῦ *Δικαστικοῦ ὄρκου*, συμφώνως πρὸς τὸν ὅποιον οἱ δικασταὶ ὀρκίζονται νὰ ἀπονέμουν τὴν δικαιοσύνην συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους καὶ «νὰ μὴν ἐπιηρέαζονται οὔτε ἀπὸ ἔχθραν, οὔτε ἀπὸ κακίαν, οὔτε ἀπὸ φόβον, οὔτε ἀπὸ συμπάθειαν καὶ νὰ εἶναι ἐλεύθεροι ἀπὸ πάντα μυστικὸν δεσμόν, ὅποιοιδήποτε εἶδους, σκοπὸν ἔχοντα ἐναντίον τῶν καθεστάντων ἐθνικῶν νόμων»<sup>33</sup>. Εἶναι χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν κατάστασιν εἰς τὴν Μάνην ὅσα ἀναγράφονται εἰς ἀναφορὰν τῆς 7ης Ὀκτωβρίου 1829 τοῦ Πρωτοκλήτου Λακωνίας πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Δικαίου Γραμματείαν: «Εἰς τὴν Σπάρτην (Μάνην) ὑπάρχουν ἐγχώριοι συνθήμια τόσον περὶ τῶν

30. «Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 23 (1949), σ. 480.

31. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Δύο σχέδια ἀφορῶντα εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Μάνης κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν ἐποχὴν», *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 1 (1972), σ. 481-489. Ἐλένη Δ. Μπελιᾶ, «Δύο σχέδια ἀφορῶντα εἰς τὴν σύστασιν εἰδικῶν δικαστηρίων εἰς τὴν Μάνην (1835-1836)», *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Σπάρτη 1975)*, τόμ. Γ', Ἀθήναι 1976, σ. 225-238. Ἀπ. Δασκαλάκης, *Ἀρχεῖον Τζωρτζάκη-Γρηγοράκη. Ανέκδοτα ἱστορικὰ ἔγγραφα Μάνης (1810-1835)*, Ἀθήναι 1976, σ. 314. Μ. Τουρτόγλου, «Ἡ δικαιοσύνη εἰς τὴν Μάνην ἐπὶ Καποδίστρια», *Πρακτικὰ Ἀ' Λακωνικοῦ Συνεδρίου (Σπάρτη-Γύθειον 1977)*, ἐν Ἀθήναις 1979, σ. 213-229.

32. Ἀ. Δασκαλάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 314.

33. Αὐτόθι, σ. 315-316.



πολιτικῶν ὑποθέσεων, ὅσον καὶ περὶ τῶν ἐγκληματικῶν πράξεων, ἀντιβαίνουσαι πολλάκις μὲν εἰς τοὺς γραπτοὺς νόμους, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς τοὺς φυσικοὺς»<sup>34</sup>. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ Μανιάται ἔλυον τὰς διαφορὰς τῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀγράφων νόμων τοῦ αἵματος, δηλαδή τῆς ἐκδικήσεως –τοῦ δικιωμοῦ– καὶ τῆς μεταξὺ τῶν συμφιλίωσεως, δηλαδή τοῦ ψυχικοῦ.

Διὰ τὴν κατάστασιν αὐτὴν ὁ Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος<sup>35</sup> γράφει: «Εἰς λαοὺς ζῶντας κατὰ γένη εἰς κλειστὰς ομάδας, ὁ φόνος τιμωρεῖται διὰ φόνου, ὃν ἀνταποδίδει ἡ οἰκογένεια τοῦ φονευθέντος, ἀλλ' εἴτα βαθμηδὸν ἐπικρατεῖ ὡς κύρωσις ἢ ἡπιωτέρα συνήθεια νὰ πληρῶνῃ ἢ νὰ ὑπόσχηται ὁ φονεὺς χρηματικὸν ποσόν».

Διὰ τὰ μανιάτικα ἔθιμα ὁ Geib γράφει<sup>36</sup> ὅτι «εἶναι τὰ ἴδια περίπτου ποὺ βρίσκουμε παντοῦ, ὅπου ἓνας λαὸς συνεχίζει νὰ ζῆ ἀφημένος στὴν πρωτόγονη ὠμότητά του, χωρὶς νόμους καὶ πολιτισμό. Οἱ κάτοικοι αὐτῶν τῶν ἀπομονωμένων περιοχῶν ἐμφανίζονται πάντα καὶ<sup>37</sup> σὰν ἓνας παράξενος καὶ ξεχωριστὸς μικρὸς λαός, ποὺ ἤξερε νὰ διατηρῇ τὴν ἀνεξαρτησία του καὶ νὰ κρατᾶρ σχεδὸν ἀδιάσπαστη τὴν αὐτονομία του σὲ πείσμα τόσο τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς, ὅσο καὶ τῆς φράγκικης καὶ τουρκικῆς κυριαρχίας».

Ἡ κυβέρνησις, διὰ νὰ διευκολύνῃ διὰ τῶν δικαστηρίων αὐτῶν τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης εἰς τὴν Σπάρτην (Μάνην), ἀπέστειλε «Πρὸς τοὺς Προέδρους τῶν κατὰ τὴν Σπάρτην Δικαστηρίων Πρωτοκλήτου καὶ Ἐκκλήτου τὴν 23 Νοεμβρίου 1830 Ἐγκύκλιον»<sup>38</sup>, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκθέτει σκληροὺς χαρακτηρισμοὺς διὰ τοὺς Μανιάτας καὶ συνιστᾷ εἰς τοὺς δικαστὰς ὅτι, ἐὰν ὁ ἐνάγων συγγενὴς τοῦ φονευθέντος ἀπαιτῇ τὴν τιμὴν τοῦ αἵματος, δηλαδή χρηματικὸν ποσόν, ὅπερ ἔχει ὑποσχεθῆ εἰς αὐτὸν ὁ φονεὺς, νὰ δίδεται τοῦτο ὄχι βάσει τοῦ ἐθίμου, ἀλλ' ὡς ἀποζημίωσις τῆς οἰκογενείας τοῦ φονευθέντος. Ἐγραφεν ἡ Ἐγκύκλιος:

«Ἐχετε νὰ δικάσετε τοὺς Σπαρτιάτας καὶ χρέος ἔχετε νὰ γνωρίζετε τὰς ἠθικὰς τῶν διαθέσεις, ἵνα περιστείλετε τὰς κακὰς· ἐὰν δὲν δυνηθῆτε κατὰ πάντα νὰ τὰς ἐκριζώσετε, καὶ οὕτω νὰ καταστήσετε αὐτοὺς ἐλευθέρους, ἵνα δώσουν χώραν εἰς τὴν ψυχὴν τῶν εἰς τὰς καλὰς». Καὶ «ὑπάρχουν ἐκεῖ τοπικαὶ συνήθειαι καὶ παράλογοι συνήθειαι. Καὶ ἔργον Σας εἶναι αἱ συνδιαλλαγᾶι νὰ



34. Μ. Τουρτόγλου, αὐτόθι, σ. 225.

35. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 480.

36. Ἴρ. Αὐδῆ-Καλκάνη, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 125.

37. Αὐτόθι, σ. 120.

38. Μ. Τουρτόγλου, *Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος*, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 126-129. Πρβ. καὶ Δ. Μέξης, *Μάνη καὶ Μανιάτες*, Ἀθήνα 1977, σ. 479-487.





μη περιέχουν τὸ παράδοξον τῶν συνηθειῶν των, ὡς αἷμα ἀντὶ αἵματος καὶ ἄλλα ὅμοια. Ἔργον Σας εἶναι ὁμοίως, ὁσάκις Σᾶς παρουσιάζεται ἀγωγή διὰ τὴν πληρωμὴν τῆς τιμῆς τοῦ αἵματος φονευθέντος ἀνθρώπου, νὰ ἀποδεικνύετε τὸ ἀπαίσιον τῆς τοιαύτης συμφωνίας καὶ τὰ ὅσα χρήματα δικάσετε νὰ πληρωθῶσι, θέλετε τὰ δικάσει ὡς ἀποζημιώσιν τῆς προξενθείσης ζημίας εἰς τὴν τεθλιμμένην οἰκογένειαν, ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως τοῦ φονευθέντος ἀτόμου εἰς τὴν οἰκογένειαν αὐτήν. Ἀποτέλεσμα τοιούτων πράξεων Σας θέλει εἶναι ἡ πεποίθησις, ἥτις θέλει καταλάβει τὰς ψυχὰς τῶν Σπαρτιατῶν (Μανιατῶν), ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πρᾶγμα, ὅτι ἡ ζωὴ του εἶναι ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν νόμων, ὅτι ὁ φονεὺς ἀμαρτάνει πρὸς τὴν Πολιτείαν καὶ ὅτι τὸ ἀμάρτημα τοῦτο πρέπει νὰ παιδεύεται, διότι ἡ Πολιτεία, διὰ τῶν δικαστηρίων, ἔχει χρέος νὰ ἐκδικῆται κατὰ τοῦ βλάψαντος αὐτὴν καὶ οὕτω, βαθμηδόν, θέλετε καθαρῶσι τοὺς Σπαρτιάτας (Μανιάτας) ἀπὸ τὰς βαρβαρικὰς συνηθείας των καὶ θέλετε τοὺς εἰσάξει εἰς τὴν ὁδὸν τῶν πολιτῶν, ζώντων εἰς εὐνομουμένην Πολιτείαν».

Ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν Ἐγκύκλιον γίνεται αὐστηρὰ σύστασις εἰς δικαστὰς νὰ ἐπιβάλουν τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου εἰς τὸν φονέα καὶ νὰ δίδονται τὰ κτήματά του εἰς τὴν παθοῦσαν οἰκογένειαν ὡς ἀποζημιώσις καὶ ὄχι ὡς ἀγορὰ τοῦ αἵματος τοῦ φονευθέντος. Νόμος σκληρότατος. Ἔγραφεν ἡ Ἐγκύκλιος: «Ἐὰν ἡ κακία του τὸν ἔφερε ἕως νὰ φονεύσῃ, ὄχι χρήματα ἀντὶ αἵματος ἀλλ' αἷμα ἀντὶ αἵματος, τὴν ποινὴν ὅμως ταύτην θέλετε τὴν μεταχειρισθῆ με μεγάλην μετριότητα. Κατὰ τὰς παραδεχθεῖσας ἀρχὰς ἀπὸ τὸ ἔθνος, ἡ δήμευσις τῶν πραγμάτων ἀπαγορεύεται. Δὲν ἀπαγορεύεται ὅμως ἡ ἀποζημιώσις. Διὰ τοῦτο ὠφέλιμον ἤθελε εἶναι ὅτι, ὁπότεν ἡ πλεονεξία ἐπροξένησε φόνον, πλὴν τῆς σωματικῆς τιμωρίας, εἰς ἀποζημιώσιν τὰ κτήματα τοῦ ἐγκληματίου νὰ δίδονται εἰς τοὺς υἱοὺς ἢ εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ φονευθέντος».

Τὴν ἰσχὺν τοῦ ἐθίμου τούτου εἰς τὴν Μάνην ἐμελέτησε καὶ ὁ Βαυαρὸς νομομαθὴς καὶ μέλος τῆς Ἀντιβασιλείας G. T. Maurer (Γεώργιος Λουδοβίκος Μάουρερ). Οὗτος, εἰς τὸ σύγγραμμά του *Das griechische Volk* (Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς) ἠσχολήθη μὲ τὸ δημόσιον, ἰδιωτικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τοῦ Ἀγῶνος διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν ἕως τὴν 31 Ἰουλίου 1834<sup>39</sup>. Εἰς τὴν μελέτην αὐτὴν ἰδιαιτέρως ἀσχολεῖται καὶ αὐτὸς «Περὶ τῶν ἠθῶν καὶ



39. Georg Ludw. von Maurer, *Griechische Volk*, τόμοι 1-2, Heidelberg 1835. Ὁ πρῶτος τόμος μετεφράσθη εἰς τὴν Ἑλληνικὴν «Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς» ὑπὸ τῶν Χρήστου Πράτσικα καὶ Εὐσταθίου Καραστάθη, Γεώργιος Λουδοβίκος Φόν Μάουρερ, Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς, Ἀθῆναι 1943, σ. 480. Μετὰ ταῦτα καὶ οἱ δύο ὑπὸ τῆς Ὀλγας Ρομπάκη, Γκεόργκ Λούντβιχ Μάουρερ, Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς, Εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια, σχολιασμὸς Τάσος Βουρβάς, Ἀθῆναι 1976, σ. 778.



*ἐθίμων τῆς Μάνης ἐπὶ τῇ βάσει παρατηρήσεων, τὰς ὁποίας συνέλεξεν ὁ ἴδιος ἐπισκεπτόμενος τὸν τόπον».*

Ὁ Maurer περὶ τοῦ ἀνωτέρω ἐθίμου μεταξὺ πολλῶν ἄλλων γράφει: «Eis τὴν Μάνην ἰσχυε πλήρως τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου. Καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἢ ἀνθρωποκτονία ἐπετρέπετο ὑπὸ τινος προϋποθέσεις, ἀλλ' ἠδύνατο νὰ διευθετηθῇ καὶ μὲ χρήματα. Ὅταν ὁμως ἢ ὕβρις ἢτο βαρεῖα ἢ ὁ ὕβρισθεις δὲν συγκατετίθετο νὰ θεωρήσῃ ἑαυτὸν εὐχαριστημένον μὲ χρήματα, ἐπέτρεπον εἰς τὸν ὕβρισθέντα ἓνα ἢ δύο ἕως τρεῖς φόνους. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ ὕβρισαντος, ἐπέτρεπεν εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ὕβρισθέντος νὰ λάβῃ ἐκδίκησιν διὰ τοῦ ἀτιμωρήτου φόνου ἑνός, δύο ἢ τριῶν ἐκ τῶν συγγενῶν της<sup>40</sup>. ...Προέβαιναν μάλιστα ἐν Μάνῃ μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε νὰ συνάπτουν καὶ γραπτὰ συμβόλαια περὶ τῆς ἐκδικήσεως ταύτης τοῦ αἵματος»<sup>41</sup>.

Εἰς ἄλλο σημεῖον ἀναφέρει: «Στὴ Μάνῃ διαπιστώσαμε ὅτι ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Βασιλιᾶ καὶ τῆς Ἀντιβασιλείας ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐπικρατεῖ τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυρότερου καὶ ἢ αὐτοδικία. Οἱ συμπλοκὲς ἐκεῖ κατέληγαν συνήθως σὲ πραγματικὴ μάχην ἀνάμεσα στοὺς κατοίκους. Τὴν ἄνοιξιν μάλιστα τοῦ 1834 τὸ πρᾶγμα ἔφθασε μέχρι καὶ νὰ καταδικαστεῖ σὲ θάνατον ἓνας νέος ἀπὸ κάποιον οἰκογενειακὸ συμβούλιον καὶ, ἂν εἶναι ποτὲ δυνατόν, ἢ ἀπόφαση ἐκτελέσθηκε».<sup>42</sup>

Ὁ Maurer ἐπίσης, στηριζόμενος εἰς τὸν στίχον 255 τῆς Χωρογραφίας τῆς Μάνης ὑπὸ τοῦ Νικίτα Νηφάκη<sup>43</sup> «καὶ ἄλλος φονικὸ χρωστᾶ καὶ ἄλλου χρεωστοῦσι», παραδέχεται τὴν ἰσχὺν τοῦ ἐθίμου καὶ παρατηρεῖ ὅτι ὁ στίχος αὐτὸς σχετίζεται μὲ τὰ «ἀναφερόμενα συμβόλαια<sup>44</sup>, καθ' ἃ ὁ ὀφειλέτης ἐξουσιοδοτεῖ τὸν δανειστήν, ἐν ταύτῃ ἢ ἐκείνῃ τῇ περιπτώσει, νὰ δύναται νὰ φονεύσῃ ἀτιμωρητεῖ ἓνα ἢ πλείονας συγγενεῖς του»<sup>45</sup>.

Διὰ τὴν ἐξαγοράν ὁμως τοῦ αἵματος δὲν ἀναφέρει καμμίαν μαρτυρίαν, οὔτε σχετικὸν συμφωνητικόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς ἐκτελέσεως

40. Γ. Λ. Μάουρερ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 141 (ἔκδ. Χ. Πράτσικα - Ε. Καραστάθην).

41. Αὐτόθι, σ. 142.

42. Γ. Λ. Μάουρερ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 618 (ἔκδ. Ρομπάκη). Τὸ αὐτὸ ἀναφέρει καὶ εἰς τὴν σελίδα 74, ὅπου παρατηρεῖ ὅτι «Οἱ Μανιάται δὲν ἀνέχονται ποτὲ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ καθῆ, ὁ ὁποῖος σ' ὄλες τὶς ἄλλες ἐπαρχίες ἦταν ὁ ἀρμόδιος γιὰ τὶς ποινικὰς ὑποθέσεις».

43. Ἱστορία τῆς Μάνης ὄλης, ἦθῃ, χωρία καὶ ἰντράδες αὐτῆς διὰ στίχων πολιτικῶν, ἔκδοσις ὑπὸ Σωκράτους Κουγέα, Νικίτας Νηφάκης, *Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα*, Ἀθῆναι 1964, σ. 45.

44. Γ. Λ. Μάουρερ, σ. 142 (ἔκδ. Χ. Πράτσικα - Ε. Καραστάθην).

45. Αὐτόθι, σ. 157, σημ. 46.



νέου, κατόπιν απόφασεως οικογενειακού συμβουλίου, οὐδὲν στοιχεῖον παρουσιάζει. Δὲν γνωρίζομεν καὶ διὰ ποίαν αἰτίαν ἐξετελέσθη ὁ νέος. Οὐδεμίαν ἐπομένως ὀνομαστικὴν μαρτυρίαν ἔχομεν καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ αἵματος. Ὁ Maurer<sup>46</sup> ὁμως γράφει καὶ τὸ ἐξῆς:

*«Ὅταν ἰδίως εἶχέ τις συμπεριφερθῆ ὑβριστικῶς πρὸς ἄλλον καὶ δὲν εἶχε δώσει διὰ τοῦτο καμμίαν ἱκανοποίησιν ἢ εἶχε δανείσει εἰς ἄλλον χρήματα ἢ εἶχε προσφέρει ἄλλην τινὰ ὑπηρεσίαν καὶ δὲν εἶχεν ἀκόμη λάβει διὰ τοῦτο καμμίαν ἀντιπαροχήν, συνετάσσετο περὶ τούτου ἔγγραφον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐξουσιοδοτεῖτο ὁ δανειστής εἰς ἓνα, δύο ἢ καὶ πλείστους φόνους, εἰς ἣν περίπτωσιν ὁ ὀφειλέτης δὲν ἤθελε πληρώσει τὸ ὀφειλόμενον ποσὸν ἢ ἐκπληρώσει τὴν συμφωνηθεῖσαν ἀντιπαροχήν, ὅπερ μὲ ἄλλας λέξεις σημαίνει ὅτι ὁ δανειστής εἶχε δικαίωμα ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ ἀσκήσῃ ἐκδίκησιν αἵματος εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ὀφειλέτου καὶ νὰ φονεύσῃ ἀτιμωρητὴ ἓνα, δύο ἢ καὶ περισσοτέρους συγγενεῖς αὐτοῦ».*

Διὰ τὴν περίπτωσιν ὁμως αὐτὴν διὰ πολιτικούς λόγους δημοσιεύει ἔγγραφον συμφωνίαν<sup>47</sup>, συνταχθεῖσαν τὴν 29 Ὀκτωβρίου 1829 εἰς Τσίμοβαν (Ἀρεόπολιν) καὶ ἀναφερομένην εἰς τὴν σοβαρὰν διένεξιν μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τῶν Μαυρομιχαλαίων, ἡ ὁποία ἀποτέλεσμα εἶχε τὴν ἀπόπειραν τοῦ υἱοῦ τοῦ Πετρόμπεη Γεωργάκη καὶ τοῦ ἀνιψιοῦ του Ἠλία Κατσάκου Μαυρομιχάλη νὰ φονεύσουν τὸν ἐξάδελφόν των Νικόλαον Πιερράκον Μαυρομιχάλην<sup>48</sup> εἰς Τσίμοβαν τὴν Τετάρτην 24 Ὀκτωβρίου 1828. Οὗτοι ἐτραυμάτισαν τὸν Νικόλαον, ἀλλὰ τῆ ἐπέμβάσει τοῦ ἐπισκόπου Μαῖνης Ἰωσήφ καὶ τῶν ἰσχυρῶν τοπικῶν παραγόντων τῆς Μάνης ἐπῆλθε συμβιβασμὸς καὶ συνετάγη συμφωνία, τὴν ὁποίαν ὑπογράφουν μέλη τῆς οἰκογενείας Μαυρομιχάλη, ὁ ἐπίσκοπος Μαῖνης καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν, οἱ ὁποῖοι ἐμεσολάβησαν διὰ τὴν συμφιλίωσιν.

Οἱ Μαυρομιχαλαῖοι ὑπόσχονται νὰ ἔχουν μεταξὺ των ὁμόνοιαν, ἡσυχίαν καὶ εἰρήνην. Προστίθεται δὲ εἰς τὸ τέλος τῆς συμφωνίας ὅτι:

*«Ὅποιος ἀπὸ ἡμᾶς τοὺς ὑπογεγραμμένους ἢ τώρα ἢ μετὰ ταῦτα ἤθελε κάμει*



46 Γ. Α. Μάουρερ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 142 (ἔκδ. Χ. Πράτσικα - Ε. Καραστάθη).

47 Γ. Α. Μάουρερ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 427-428 (ἔκδ. Χ. Πράτσικα - Ε. Καραστάθη).

48. Περὶ τοῦ Ν. Πιερράκου βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην τοῦ Κων. Α. Κοτσώνη, «Νικόλαος Πιερράκος Μαυρομιχάλης. Ἐπανάστασις καὶ Καποδιστριακὴ περίοδος», *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 9 (1988), σ. 463-503. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Νικόλαου Πιερράκου, Ἄνεκδοτος αὐτόγραφος ἔκθεσις 1837 περὶ τῶν ἀγώνων του κατὰ τὴν ἐπανάστασιν 1821», *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 17 (2004), σ. 387-400.





τὴν παραμικρὰν ἀλοΐωσιν ἢ ἀντήρησιν, νὰ εἶναι ὄλοι οἱ πατριῶτες, συγγενεῖς καὶ χωριανοὶ ἐναντίον του καὶ νὰ τοὺς χρεωστοῦμε πέντε χιλιάδες γρόσια καὶ δύο φονικά».

Ὁ Maurer<sup>49</sup>, λαμβάνων ἀφορμὴν ἀπὸ τὴν συμμετοχὴν τοῦ ἐπισκόπου Μαΐνης διὰ τὴν συμφιλίωσιν, παρατηρεῖ ὅτι «καθὼς παρὰ τοῖς Γερμανικοῖς προγόνους μας, οὕτω καὶ παρὰ τοῖς σημερινοῖς Σπαρτιάταις ἀνεμιγνύετο ἡ θρησκεία κατὰ τὸν διακανονισμὸν τοιοῦτων οἰκογενειακῶν διενέξεων». Περισσότερα περὶ τῆς διενέξεως τῶν Μαυρομιχαλαίων παραθέτομεν εἰς ἄλλην μελέτην ὑπὸ τὸν τίτλον: «Τὸ φονικὸν ὡς διεγγύημα συμφιλιώσεως εἰς τὴν Μάνην μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Ἡ περίπτωση τοῦ Νικολάου Πιερράκου», *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, τ. 17 (2004), σ. 355-385.

Μὲ τὴν ἰσχὴν τοῦ ἐθίμου τῆς ὀφειλῆς φονικοῦ εἰς περίπτωσιν ἀθετήσεως ἐγγυήσεως ἠσχολήθη καὶ ὁ καθηγητὴς Σωκρ. Κουγέας<sup>50</sup>, ὁ ὁποῖος κατ' ἀρχὰς παρετήρησεν ὀρθῶς ὅτι ὁ ἀναφερθεὶς 255 στίχος τοῦ Νηφάκη –καὶ ἄλλος φονικὸ χρωστᾶ καὶ ἄλλου χρεωστοῦσι– εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸ ἔθιμον, διότι συνδέεται μὲ τοὺς προηγουμένους στίχους 250-276, ὡς:

- 250 *Καὶ ἄλλος ἄλλον καρτερεῖ διὰ νὰ τὸν φονέηρ.  
Ἄλλος τὸν πύργον του κρατεῖ νὰ μὴν τὸν πιάσῃ ἄλλος  
καὶ ἄλλος ἄλλον κυνηγᾶ καὶ ἄλλος πάλιν ἄλλον.  
Καὶ γείτονας τὸν γείτονα, κουμπάρους τὸν κουμπάρον  
καὶ ἀδελφὸς τὸν ἀδελφὸν τὸν βλέπει σὰν τὸν Χάρον.*
- 255 *Καὶ ἄλλος φονικὸν χρωστᾶ καὶ ἄλλου χρεωστοῦσι,  
εἰς ἄλλον φίλοι τάζονται καὶ ἄλλον ἀπιστοῦσι.  
Ἄλλος γυρεύει ἀδελφὸν καὶ τὸν πατέραν ἄλλος  
καὶ ἄλλος πάλιν πάππον του καὶ τὸν προπάππον ἄλλος  
καὶ ἄλλος πρῶτον ξάδερφον, ἄλλος ἀνεψιὸν του*
- 260 *καὶ ἄλλος ἄλλον συγγενῆ καὶ ἄλλος τὸν υἱὸν του.  
Γιατὶ ὅσοι πηγαίνουσι στὸν Ἄδη σκοτωμένοι  
καὶ δὲν τούσε δικιώσουσι, μεινέσκουν κολασμένοι.  
Δὲν θέλουν νὰ ἀλλάξουσι, δὲν θέλουν νὰ πλυθοῦσι*



49. Αὐτόθι, σ. 427.

50. «Ἡ ἀνθρωποκτονία (τὸ φονικὸ) ὡς διεγγύημα τρίτου ἐν Μάνη», *Ἑλληνικά 4, Προσφορά εἰς Στίλπωνα Κυριακίδην ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς καθηγεσίας του, 1925-1951*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 364, πρβ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «“Τὸ φονικὸν” ὡς διεγγύημα συμφιλιώσεως εἰς τὴν Μάνην μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Ἡ περίπτωση τοῦ Νικολάου Πιερράκου», *Λακωνικαὶ Σπουδαί 17* (2004), σ. 355-385.



- καὶ μίτε μπαρμπερίζονται, ἄν δὲν δικαιωθοῦσι.  
265 *Τοὺς βλέπεις μὲ τὰ γένεια καὶ καταλερωμένους  
σὰν βρυκολάκους ἄγριους καὶ πάντ' ἄρματωμένους.  
Καὶ γέρους ὀγδοήκοντα χρονῶν καὶ παραπάνω  
τοὺς βλέπεις μὲ τὰ ἄρματα νὰ τὰ βαστοῦν ἀπάνω.  
Τὸ κοίταγμά τους ἄγριο, ἄσχημη θεωρία*  
270 *καὶ μάτια ἔχουν κόκκινα καὶ νύχια σὰν θηρία.  
Ἄν ἀποθάνῃ καὶ κανεὶς ἀσκότωτος, τὸν κλαῖσι,  
ἀσκότωτον, ἀρμάτωτον, ἀδίκιωτον τὸν λέσι,  
τὸν κλαίουσι καὶ σκούζουσι, γιὰτὶ δὲν ἠμποροῦσι,  
μίτε ἐλπίζουσι ποτὲ τὸν Χάρον νὰ εὐροῦσι,  
διὰ νὰ τὸν σκοτώσουσι καὶ νὰ δικαιωθοῦσι,*  
276 *νὰ πάρουσι τὸ δίκιο τους, νὰ παρηγορηθοῦσι.*

Οἱ στίχοι αὐτοὶ τοῦ Νηφάκη τὸ ἔτος 1798 παρουσιάζουν τὴν Μάνην κυριολεκτικῶς ἀνάστατον καὶ πουθενὰ δὲν ὀμιλοῦν δι' ἐξαγορὰν φονικοῦ μὲ χρήματα, ἀλλὰ παρουσιάζουν τοὺς κατοίκους ὀπλισμένους καὶ ἀναζητοῦντας τὸν τρόπον νὰ εὐρουν τὸν ἐχθρὸν – ἀκόμη καὶ τὸν Χάρον– νὰ πάρουσι τὸ δίκιο τους νὰ παρηγορηθοῦσι.

Εἶναι κατὰ τὴν αὐτὴν περίπτου ἐποχὴν ἡ ἰδία εἰκὼν τῆς Μάνης, τὴν ὁποίαν μᾶς δίδει τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ ἐκ Λαγίας τῆς Ἀνατολικῆς Μάνης ἱατροῦ χειρουργοῦ Παπαδάκη<sup>51</sup>, εἰς τὸ ὁποῖον οὗτος ἀναγράφει τὰ ὀνόματα 700 περίπτου ὑπ' αὐτοῦ θεραπευθέντων τραυματιῶν κατὰ τοὺς σκληροὺς πολέμους μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν εἰς 49 χωρία τῆς Μάνης κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον 1716-1767. Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Παπαδάκης: «1716 Πόλεμος λάγνας», «Χοριό τζήμοβα πόλεμος», «χοριό τζεροβά πόλεμος» κ.ἄ.

Ἐπὶ παρομοίας δὲ περιπτώσεως, δηλαδὴ ἀθετήσεως καὶ τὴν διὰ τοῦτο ὀφειλὴν «δύο φονικῶν», ὁ Σ. Κουγέας<sup>52</sup> δημοσιεύει ἀνέκδοτον ἔγγραφον ὑπόσχεσιν τοῦ Πέτρου Λιμπερόγγου ἐκ Κοίτας πρὸς τὸν ἀδελφὸν τοῦ Πετρόμπεη Ἰωάννην Μαυρομιχάλην, τὸν ἐπιλεγόμενον Κατσῆν, ὑπογεγραμμένην εἰς τὸ Λιμένι Ἀρεοπόλεως τὴν 3ην Μαΐου 1815, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεγράφετο ὅτι, ἐὰν ὁ τῆ ἐπεμβάσει τοῦ Λιμπερόγγου ἀποφυλακισθεὶς κακοποιὸς Γιαννάκης Ἀθανασάκος «*πιᾶσῃ νὰ κἀνῃ τὰ μαθημένα του, τὸ νὰ κυνηγῇ συντροφίς ἢ Βαγγελιάνους ἢ Ἀλικιώτες ἢ καὶ ὅποιο ἄλλο κάμει μὲ τὸ χέρι του κακό,*



51. Ἐξεδόθη πολλάκις, βλ. Δ. Β. Δημητράκος, *Οἱ Νυκλιᾶνοι*, Ἀθῆναι 1949, σ. 199-216.

52. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 367-368.



να ἔχωμε χρέος να χρεωστοῦμε τοῦ ἄνωθεν καπετὰν Γιάννη γρόσα δύο χιλιάδες καὶ δύο φονικά».

Ὁ Σ. Κουγέας<sup>53</sup> δημοσιεύει ἐπίσης καὶ ἄλλο ἐγγυητικὸν πρὸς τὸν Ἰωάννην Μαυρομιχάλην ὑπογεγραμμένον τὴν 8 Ἰουνίου 1818 ὑπὸ τῶν προυχόντων τῆς Κελεφᾶς, εἰς τὸ ὁποῖον οὗτοι ἐγγυῶνται τὴν εἰς τὸ ἐξῆς καλὴν συμπεριφορὰν τοῦ Τζανέτου Καρακουλάκου πρὸς τὴν σύζυγόν του.

Εἰς αὐτὰ ἀναγράφονται: «Ἐὰν ὁ Τζανέτος φερθῆ ἄχαμνὰ εἰς ἐδαύτη (τὴν σύζυγόν του), καθὼς καὶ τὰ ἀπερασμένα του φερσίματα, ὑποσχόμεστε ἐμεῖς οἱ γεροντᾶδες να εἴμαστε ὅλοι σύμφωνοι μετὰ τὴν βοήθειαν τοῦ καπετάνιου μας να τὸν παιδεύουμε, καθὼς μᾶς προστάζει ὁ καπετάνιος μας. Καὶ ἂν ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς γεροντᾶδες σταθῆ κανεὶς πίσω εἰς αὐτά, να χρεωστᾶρ τοῦ καπετάνιου μας δύο χιλιάδες γρόσια καὶ δύο φονικά».

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι εἰς τὰς περιπτώσεις ἀθετήσεως ἐγγυήσεως, ἐνῶ ἀναφέρεται ἡ ποινὴ τῶν δύο φονικῶν εἰς τὸν ἀθετήσαντα, δὲν ἔχομεν καμμίαν μαρτυρίαν, οὔτε καν ἔμμεσον πληροφορίαν, περὶ γενομένης ἐκτελέσεως φόνων.

Ὁ Σ. Κουγέας<sup>54</sup> ὡς τελικὸν συμπέρασμα ἐπὶ τοῦ θέματος παρατηρεῖ: «Ἀγνοῶ ἂν ἀπαντᾶται καὶ εἰς ἄλλους λαοὺς ἡ συνήθεια αὐτὴ τοῦ να παρέχεται διὰ τὴν παράβασιν συμφωνίας ἐγγύησις αἵματος ὑπὸ τρίτου ἢ ἐμφανίζεται αὐτὴ μόνον εἰς τὴν Μάνην, ὅπου ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἦτο τόσον εὐθηνὸν πράγμα. Ἀλλὰ, ἂν εἰς τοιαύτην περίπτωσιν κατεβάλλετο μαζὶ μετὰ τὴν χρηματικὴν καὶ ἡ ἐγγύησις τοῦ αἵματος, ἂν δηλαδὴ ἐξετελεῖτο ἡ ἀνθρωποκτονία, δὲν γνωρίζω, οὔτε κατῶρθωσα να πληροφορηθῶ παρὰ συγχρόνων μου ἐντοπίων, τοιοῦτο συμβάν. Πάντως, θὰ ὑπῆρξαν καὶ περιπτώσεις ἐκτελέσεως τοιαύτης συμπεφωνημένης χρεωστικῆς ἀνθρωποκτονίας, ἔστω καὶ σπανιώτατα, διότι, ἂν δὲν ὑπῆρχαν, δὲν θὰ ἐπανελαμβάνετο τόσον συχνὰ εἰς τοιαύτας συμφωνίας τὸ διεγγύημα τοῦ φονικοῦ μόνον ὡς ἀνεκτέλεστος καὶ ἀερώδης ἀπειλή». Καὶ ἀκόμη γράφει ὅτι «εὐλόγον εἶναι να ὑποθέσωμεν ὅτι εἰς τοιαύτας περιπτώσεις τὸ χρέος τοῦ φονικοῦ θὰ ἐξωφλεῖτο πολλακίς διὰ χρήματος, ἀφοῦ τοῦτο ἦτο σύννηθες ἐν Μάνη καὶ μάλιστα εἰς τὰς πολὺ βαρυτέρας περιπτώσεις τοῦ διὰ δικιωμὸν φονικοῦ χρέους, καθ' ἃς ἡδύνατο να ἐξοφληθῆ τὸ τοιοῦτον χρέος τοῦ αἵματος διὰ καταβολῆς χρημάτων εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ φονευθέντος ἐκ μέρους τῆς οἰκογενείας τοῦ φονέως».



53. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 369-370.

54. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 371-372.



Ἐξ ὄλων λοιπὸν τῶν ἀνωτέρω φαίνεται ὅτι τὸ ἔθιμον ἦτο μὲν ἐν ἰσχύϊ, ἀφοῦ καὶ εἰς τὴν πρὸς τοὺς δικαστὰς ἀποσταλείσαν Ἐγκύκλιον ὁ ὑπουργὸς λέγει ὅτι «*παρουσιάζεται ἀγωγή διὰ πληρωμὴν τῆς τιμῆς αἵματος τοῦ φονευθέντος*» καὶ συνιστᾷ εἰς αὐτοὺς «*καὶ θέλετε ἔχει ὑπομονὴν νὰ δέχεσθε καὶ προφορικὰς ἀγωγὰς*».

Παρ' ὅλα ταῦτα, οὐδὲν ὄνομα οἰκογενείας ἀναφέρεται ὅτι ἔλαβε χρήματα διὰ τὴν τιμὴν τοῦ αἵματος φονευθέντος μέλους αὐτῆς.

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Geib καὶ ἀρνεῖται καὶ δέχεται τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἐθίμου τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ φόνου, διότι, ἀφ' ἐνὸς μὲν γράφει<sup>55</sup>: «*Ἀπὸ τοὺς Μανιάτες δὲ μπόρεσε ποτὲ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ οὔτε κὰν ἡ ἰδέα μιᾶς χρηματικῆς ἀποκατάστασης, ποῦ σὲ ἄλλα μέρη γίνεταί προσπάθεια νὰ ἐξελιχθῇ μὲ τὰ πρῶτα βήματα ἐνὸς ἀναπτυσσόμενου πολιτισμοῦ. Σ' αὐτοὺς κυριαρχοῦσε πάντα ἡ ἀποψη πὼς τὸ αἶμα μόνον μὲ αἶμα μποροῦσε καὶ ἔπρεπε νὰ ἐξίλωθῃ*».

Ἀφ' ἑτέρου παρατηρεῖ ὅτι<sup>56</sup> «*ὁ φόνος ἀνέκαθεν δὲν ἦταν ἐδῶ τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ χρηματικὴ ὑπόθεσις (μέτ' τὴ συνηθισμένη ἔννοια) καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται πὼς ἦταν δυνατὸ νὰ χρησιμοποιῆται σχεδὸν καθημερινὰ ἐκεῖνη ἡ *conditio homicidii faciendi* (ἀπαίτησις διὰ πράξιν φόνου) ἀκόμα καὶ σὲ διάφορες ἄλλες ὑποθέσεις, ἀλλὰ κυρίως στὴν παραγγελία *dos* (προικὸς)*».

Εἶναι ὅμως περιέργον τὸ ὅτι διὰ τόσον σπουδαῖον ἔθιμον τῆς Μάνης τίποτε δὲν ἀναφέρουν οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν περιοχὴν τῆς περιηγηταί, οἱ ὅποιοι τόσα ἄλλα κρατοῦντα εἰς αὐτὴν σκληρῶς κατακρίνουν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Ν. Νηφάκης, ὁ ὅποιος καταφέρεται, ὡς εἶδομεν, δριμύτατα ἐναντίον τῶν κατοίκων τῆς Μέσα Μάνης, οὐδὲν ἀναγράφει περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου εἰς τὴν ἔμμετρον περὶ τῆς Μάνης χωρογραφίαν του. Οὔτε αὐτὸς ὁ Ἀθανάσιος Πετρίδης, ὁ πολλὰ περὶ Μάνης δημοσιεύσας, ἀναφέρει τι σχετικόν. Τέλος ὁ V. Βλανιανός<sup>57</sup> ἀμφισβητεῖ τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἐθίμου, παρατηρῶν ὅτι «*εἰς τὴν Μάνην οὐδέποτε ἐνεφανίσθη περίπτωσις ὑποσχέσεως ἢ πληρωμῆς χρηματικοῦ ποσοῦ πρὸς ἐξίλωσιν φόνου, ἐπιτευκτὴν μόνον ἢ διὰ φόνου ἢ διὰ συγγνώμης (ψυχικοῦ)*»<sup>58</sup>.

Λίαν ἐνδιαφέροντες εἶναι οἱ στίχοι 60-64 τοῦ μοιρολογίου, εἰς τοὺς ὁποί-

55. Ἰ. Αὐδῆ-Καλκάνη, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 122.

56. Αὐτόθι, σ. 124.

57. *Zur Lehre von der Blutrache*, Iena 1924, σ. 74, σημ. 4.

58. Κ. Τριανταφυλλοπούλος, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 490.



ους παρίσταται ἡ Ληγοροῦ, μετὰ τὴν ἀνακοίνωσιν πρὸς τὸν ἀδελφὸν τῆς τῶν προτάσεων τοῦ φονέως Λιοπούλου πρὸς συμβιβασμόν, μένεα πνέουσα πρὸς ἐκδίκησιν, νὰ ἐκρήγνυται ὡς ἠφαιστειὸν καὶ νὰ λέγῃ πρὸς τὸν ἀδελφὸν τῆς:

60 Ἔ, Γιάννακα σὰ μὲ ρωτᾶς,  
δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας καφὸ,  
δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας γενιὰ  
τῆσαι οὔτε πρωτοξάδερφους.  
64 Ἦθα νὰ ἤμουν σερνικός!...

Σχολιάζων (ἦθα=ἦθελα) τοὺς στίχους αὐτοὺς ὁ Ν. Πολίτης παρατηρεῖ:  
«Διὰ νὰ δυνηθῶ νὰ τὸν ἐκδικηθῶ. Διὰ τοῦ στίχου τούτου δεικνύεται πόσον εἶναι ἐρριζωμένη ἡ ἰδέα τῆς ἐκδικήσεως καὶ εἰς αὐτὰς τῶν γυναικῶν τὰς ψυχάς».

Εἰς τὰς ἄλλας παραλλαγὰς τοῦ μοιρολογίου οἱ ἀνωτέρω στίχοι τῆς Ληγοροῦς πρὸς τὸν ἀδελφὸν τῆς ἔχουν ἄλλας, ἀλλ' ἐξ ἴσου δραματικὰς ἐκφράσεις, σχετικὰς μὲ τὴν ἐκδίκησιν τοῦ φόνου τοῦ Βέτουλα, ὡς:

- Μὴ καὶ δὲν ἦτο ἀπὸ γενιά,  
δὲν εἶχε καὶ κανένανε;  
(Κ. Πασαγιάννης, στ. 37-38)

Κ' ἔσκουξε ἡ Ληγοροῦ φωνή:  
- Δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας καφὸ (ἀδερφό),  
δὲν ἔχει μίτε γενιακὸ  
τὸ αἷμα του νὰ πάρουσι  
καὶ νὰ ντόνε δικιώσουσι!  
Ἔναι πουλλὶ τῆς ἔρημος!  
Ἐχάθη νὰ ἴμαι σερνικός!  
(Δ. Βαγιακάκος, στ. 95-101)

- Τὶ νὰ σὲ ποῦ, ἔ Γιάννακα;  
Δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας καφὸ,  
δὲν ἔχει οὔτε γενιακό,  
μίτε καὶ πρῶτο ξάδερφο  
καὶ κοροϊδεύουσ' οἱ ὄχτροί,  
ὅπου τὸν ἐσκοτώσασι.  
(Π. Καλλιδώνης, σελ. 60)

Κὶ ἔσκουξ' ἡ Ληγοροῦ φωνὴ  
ὁ τόπος ν' ἀναντριαλιστῆ:  
- Δὲν εἶχ' ὁ Βέτουλας καφὸ,



δὲν ἔχει μίτε γενιακό.  
Δὲν ἔχει πρωτοξάδερφους  
μὴτ' ἀπομεσινοὺς δικούς,  
γιὰ νὰν τότε δικιώσουσι,  
τὸ αἷμα του νὰ πάρουσι.  
Βέτουλας ἦτα μοναχός,  
ἦτα πουλλὴ τῆς ἔρημος.  
Ἐχάθη νὰ 'μαι σερνικός,  
γιὰ νὰ 'θε κάμου τὸ πρεπός!  
(Κ. Κάσσης, Α', σελ. 180).

Κι' ἔσκουξ' ἡ Ληγοροῦ φωνή,  
ὁ τόπος ν' ἀνατριαλιστῆ:  
- Δὲν εἶχ' ὁ Βέτουλας καφός,  
δὲν ἔχει πρωτοξάδεροφο.  
Ἐχάθη νὰ 'μαι σερνικός  
καὶ νὰ φοροῦ βρακὶ καὶ γώ!  
Νὰ 'χου στὸν νῶμο τὸ σαρμᾶ,  
νὰ κυνηγήσου τὸ φονιά!  
(Κ. Κάσσης, Β', σελ. 188).

Ἡ φράσις «φορεῖ βρακί», ἐπὶ ἀνδρός λεγομένη, σημαίνει τὸν γενναῖον ἄνδρα. Εἰς ἀνέκδοτον ἐκ τῆς συλλογῆς μου μοιρολόγιον, ἡ ἀδελφὴ τοῦ φονευθέντος ἀδελφοῦ τῆς ὑπὸ τοῦ συζύγου τῆς καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του, φέρεται λέγουσα πρὸς αὐτόν:

Γιὰ πές μου, Κώστα, ἀφέντη μου,  
τὸ τίνος εἶν' οἱ μαχαιριές  
καὶ τίνος εἶν' οἱ μπιστολιές;  
Τι νὰ σοῦ 'πῶ, μωρὴ ἀδερφή,  
ἐσὺ ποὺ δὲ φορεῖς βρακὶ  
κι' οὔτε τὸ ζώνεις τὸ σπαθί.  
Γιὰ πές μου, Κώστα, ἀφέντη μου,  
θὰ ντὸ φορέσω τὸ βρακί,  
θὰ ντὸ ζωστῶ καὶ τὸ σπαθί!  
Τοῦ ἄντρα σου εἶν' οἱ μαχαιριές  
καὶ τοῦ κουνιάδου οἱ μπιστολιές.

Ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ μοιρολόγι ἀναφέρεται ὅτι αὐτὴ ἐξεδικήθη, φονεύουσα τὸν ἄνδρα τῆς καὶ τὸν κουνιάδον τῆς.



Οί άνωτέρω, ύπό διαφόρους τύπους αναφερόμενοι εις τὰς έκδόσεις του μοιρολογίου, λόγοι τῆς Ληγορούς πρὸς τὸν ἀδελφὸν τῆς Γιάννακα ἔχουν μίαν κεντρικὴν ιδέα, τὴν ἀνικανότητα τοῦ ἀδελφοῦ τῆς πρὸς έκδίκησιν καὶ τὸν ἰδικὸν τῆς πόθον, ἀλλὰ καὶ τὸ παράπρον, διότι δὲν ἔμπορεῖ νὰ έκδικηθῆ, ἔπειδὴ εἶναι γυναῖκα.

Ἡ έκδίκησις εἶναι κυρίως ἔργον τῶν ἀνδρῶν τῆς παθούσης οἰκογενείας (δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας καφὸ; - ἀδελφόν), ἀλλὰ καὶ τῆς γενιᾶς (δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας γενιά, γιὰ νὰ τότε δικιώσουσι, τὸ αἷμά του νὰ πάρουσι;). Ἐκδηλος ὁ καμὸς τῆς: *Ἐχάθη νά 'μαι σερνικὸς καὶ νὰ φοροῦ βρακὶ κ' ἐγὼ, νά 'χου στὸ νῶμο τὸ σαρμᾶ, νὰ κυνηγήσου τὸ φονιᾶ.*

Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἀποτελοῦν τὸ δραματικώτερον στοιχεῖον τοῦ μοιρολογίου. Εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς τραγωδίας. Ἡ Ληγοροῦ ἀνάπτει τὴν φλόγα τῆς έκδικήσεως καὶ δεικνύει τὸν δρόμον πρὸς τὴν λύσιν τοῦ δράματος. Οἱ λόγοι τῆς ἦσαν κεραυνὸς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀδελφοῦ τῆς. Προσέβαλαν καιρίως τὴν ἀνδρικὴν του φιλοτιμίαν καὶ προσωπικότητα, ἦσαν σκληρότατον μαστίγωμα διὰ τὴν ἀξιοπρέπειαν αὐτοῦ καὶ τῆς γενιᾶς του καὶ διὰ τὴν παρουσίαν του εἰς τὴν στενὴν καὶ ἰδιόμορφον κοινωνίαν τῆς Μάνης.

Εἰς τὴν οὐσίαν ἔλεγον ὅτι αὐτός:

*δὲν ἦτανε γιὰ φανερὸ  
στὴν κοινωνία, στὸ λαό,  
τ' ἔν' ὁ καφὸ του ἀδίκιωτος.  
Τὸν κοροϊδεύουσ' οἱ γι-ὄχτροί.*

Ἐδῶ παρουσιάζεται καθαρὰ ἡ δύναμις τῆς γυναικὸς τῆς Μάνης, ἡ ὁποία εἰς παροιμοίαις περιστάσεις γίνεται ἡ ἰέρεια εἰς τὸν ναὸν τοῦ μίσους, διὰ νὰ διατηρῆ ἄσβεστον τὴν φλόγα τῆς έκδικήσεως καὶ νὰ προτρέπη τὸν ἄνδρα νὰ γίνῃ φονιᾶς.

Εἰς τὸ ἄκουσμα τῶν ἀνωτέρω λόγων τῆς, κατὰ μίαν παραλλαγὴν (Β. Πετρούνια, σελ. 39):

*Ἐδαιμονίστη ὁ Γιάννακας  
καὶ τοῦ 'ρθε σὰν παραλοῦ  
καὶ λέγει: Δῶσε μου, νύφη, τὸ σαρμᾶ,  
ποῦ ἔναι στὸν κρεμανταλᾶ.*

Τίποτε πλέον δὲν δύναται νὰ ἀνακόψῃ τὴν ἀπόφασίν του πρὸς έκδίκησιν.

Κατὰ μίαν παραλλαγὴν (Δ. Βαγιακάκος, στ. 121-131):





*Ἐκεῖνος ἐκαψώθηκε  
καὶ τὸ σαρμᾶ ξεκρέμασε  
καὶ ὄξου ξαπετάχτηκε.  
Στὴν πόρτα ὅπου ἔβγαине,  
χτύπησ' ὁ Γιάννης τὸ σαρμᾶ:  
Ἀγροῖκα, ἔρημε σαρμᾶ,  
νῆ ὁ Βέτουλας θὰ δικιωθῆ  
νῆ θὰ διπλώση τὸ σκιουνί.*

(δηλαδή ἢ θὰ ἐκδικηθῆ ἢ θὰ φονεύσουν καὶ αὐτὸν καὶ θὰ ὑπάρχουν δύο νεκροὶ εἰς τὴν οἰκογένειαν).

Καὶ ἀναχωρῶν λέγει εἰς τὴν Ἀγοροῦν:

*Ἄ δὲν ἐρθῶ ὡς τ' ἀποταχιά,  
ρίξετε τὸ χαλίκι μου  
καὶ μένα σὰ τοῦ Βέτουλα.  
Βάνει τὴ στράδα 'ς τὰ μπροστά.  
(Ν. Πολίτης, Β', στ. 76-76).*

*καὶ πάει στὸ σπῖτι τοῦ φονιά.  
(Π. Καλλιδώνης, σελ. 60)*

Ὁ Ν. Πολίτης, σχολιάζων τὸν στίχον «ρίξετε τὸ χαλίκι μου», παρατηρεῖ: «Εἶπατε ὅτι καὶ ἐγὼ δὲν ὑπάρχω πλέον ἐν τοῖς ζῶσι». Ἡ μεταφορική σημασία τῆς φράσεως εἶναι ὀρθή, δὲν δίδεται ὅμως ἡ κυρία σημασία, δηλαδή τὶ ἐσήμανε κατ' ἀρχὴν ἡ ρήσις χάλικος καὶ ποῦ. Ἔχει σχέσιν μὲ τὸ σημερινὸν ἔθιμον, κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ συγγενεῖς τὴν τελευταίαν στιγμὴν ρίπτουν ἐπὶ τοῦ νεκροῦ εἰς τὸν τάφον ὀλίγον χῶμα καὶ ἀντὶ χῶματος ἔρριπτον ἓνα μικρὸν λίθον (χαλίκι) ἢ εἶναι ἀπήχησις παλαιᾶς τινος συνηθείας; Ἡ φράσις χρήζει περαιτέρω ἐξετάσεως.

Εἰς τοὺς στίχους 69-70 τῆς Β' ἐκδόσεως ἡ νύμφη τοῦ Γιάννακα, φοβουμένη μῆπως φονεύσουν καὶ αὐτὸν οἱ ἐχθροί, τοῦ λέγει:

*Γιὰ κάτσε χάμου, ἀφέντη μου,  
μὴ ζὲ σκοτώσουσι οἱ γι-ὄχτροι  
καὶ σένα σὰν τὸ Βέτουλα,*

ἐπιχειρεῖ νὰ τὸν ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεώς του, λέγουσα:

*Γιὰ κάτσε χάμου, Γιάννη μου,  
τζαί πάω 'γὼ τζ' ἢ μάννα μου (μου γραπτ. μας)*





Ὁ Πολίτης, σχολιάζων τοὺς αὐτοὺς στίχους, παρατηρεῖ: *Ἔτερα ἄσματα, ἀντὶ τῶν δύο τούτων στίχων, φέρουσι τοὺς ἐξῆς, πολὺ καλλίτερον ἐκδηλοῦντας τὸ ἐκδικητικὸν τῶν γυναικῶν:*

*Γιὰ πές μου, πές μου, Γιάννακα,  
τῆ ἄν ἔν' νὰ πᾶς γιὰ τὸ φονιά,  
πές μου νὰ ῥθῶ καὶ γὼ κοντὰ,  
γιὰ νὰ δαγκάσω μιὰ μπουκιά».*

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι τὸ μοιρολόγι τῆς Ληγοροῦς ἐκυκλοφορεῖτο εὐρύτατα εἰς τὴν Μάνην ὑπὸ διαφόρους παραλλαγάς, τὰς ὁποίας εἶχε καταγράψει ὁ Πολίτης, ἀφοῦ γράφει «ἔτερα ἄσματα». Ἄλλωστε εἰς ὑποσημείωσιν τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ μοιρολογίου ἀναφέρει: *«Τὸ τραγουδί τῆς Ληγοροῦς εἶναι πάγκοινον ἐν τῇ Μάνη...», διὰ τοῦτο καὶ διαφόρως ἄδεται. Ἐν τῷ 284 φυλλαδίῳ τῆς Πανδώρας ἐδημοσιεύσαμεν ἐν τῶν εἰδῶν τούτων, ὅπερ εἶναι ἐπιτομὴ τῶν ἄλλων».* Οἱ ἀνωτέρω στίχοι δὲν ἀναγράφονται εἰς καμμίαν ἀπὸ τὰς δημοσιευθείσας παραλλαγὰς τοῦ μοιρολογίου.

Εἰς τὴν Α΄ ἔκδοσιν τοῦ μοιρολογίου ὑπάρχουν οἱ στίχοι 32-35:

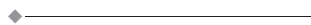
*Στὸ δρόμο ὅπου πάγαινε  
ἓνα κατσίκι ἐβέλαξε.  
Ἔλα κοντὰ μου, Σαῖτανᾶ,  
γιὰ νὰ πετύχω τὸν φονιά.*

Εἰς τὴν Β΄ ἔκδοσιν, οἱ στίχοι 78-83 λέγουν:

*Ἐστὸ Παρασκούν<sup>59</sup> ἀγνάινταξε,  
μόν' ἓνας βέτουλας μπροστά.  
Ἔβγαλε δυνατὴ φωνή:  
-Ἔλα κοντὰ μου, Σατανᾶ,  
γιὰ νὰ μὲ κάμης συντροφιᾶ,  
νὰ τελειώσω τὴ δουλειᾶ.*

Ὁ Πολίτης, σχολιάζων τὰ ἀνωτέρω, παρατηρεῖ: *«Εἰρίφιον, ἢ αἶξ εἶναι σύμβολον τοῦ διαβόλου, διὰ τοῦτο ἡ συνέργεια τοῦ Σατανᾶ φαίνεται κατωτέρω»* (δηλαδὴ ἐπέτυχε τὸν φόνον τοῦ ἐχθροῦ). Ἡ ἀντίληψις ὅτι τὸ κατσίκι εἶναι τὸ σύμβολον τοῦ διαβόλου ὑπάρχει καὶ σήμερον εἰς τὴν Μάνην.

Οἱ ἀνωτέρω στίχοι, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Γιάννακας προσκαλεῖ τὸν δαίμονα



59. Τοπωνύμιον τῆς περιοχῆς.



νά τοῦ ἔλθῃ βοηθὸς εἰς τὴν πραγματοποιήσιν τῆς ἐκδικήσεως, ἐνθυμίζουσι τὴν παράκλησιν τοῦ Ὁρέστου πρὸς τὸν Δία, νά γίῃ σύμμαχός του διὰ τὴν ἐκδίκησιν τοῦ φόνου τοῦ πατρὸς του:

*ὦ Ζεῦ, δός με τείσασθαι μόρον  
πατρὸς, γενοῦ δὲ σύμμαχος θέλων ἐμοί.*

(Δία, βοήθησέ με νά ἐκδικηθῶ τὸν φόνον τοῦ πατρὸς μου καὶ θέλησε νά γίῃς σύμμαχός μου. Αἰσχύλου, Χοιφόροι, στ. 18-19).

Εἰς μίαν παραλλαγὴν παρουσιάζεται ὁ Γιάννακας νά νομίζῃ ὅτι τὸ βέλαισμα τοῦ κατσκιοῦ εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ φονευθέντος ἀδελφοῦ του Δημήτρακα -τοῦ Βέτουλα-, τοῦ ὁποίου ἡ ψυχὴ περιπλανᾶται καὶ ζητεῖ ἐκδίκησιν, διότι, ὅπως γράφει ὁ Ν. Νηφάκης<sup>60</sup>:

*Γιατί, ὅσοι πηγαίνουν στὸν Ἄδη σκοτωμένοι  
καὶ δὲν τούσε δικιώσουσι, μινέσκουν κολασμένοι.*

Καὶ δι' αὐτό οἱ συγγενεῖς των:

*Δὲν θέλουσι νά ἀλλάξουσι, δὲν θέλουσι νά πλυθοῦσι  
καὶ μίτε μπαρμπερίζονται, ἂν δὲν δικαιωθοῦσι.*

Διὰ τοῦτο ὁ Γιάννακας προσκαλεῖ τὸν φονευθέντα ἀδελφὸν του Δημήτρακα νά σπεύσῃ κοντά του καὶ νά τὸν βοηθήσῃ, διὰ νά πραγματοποιήσῃ τὴν ἐκδίκησιν:

*Κί ἂν εἶσαι σὺ, Δημήτρακα,  
ἔλα γιὰ συντροφία μου,  
νά μὲ βοηθήσῃς στὴ δουλειά,  
νῆ σκοτωμένος νῆ φονιάς,  
τὸ αἷμα του νά δικιωθῇ  
μ' ἔνανε νῆ μὲ δύο τρεῖς.*

Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἐνθυμίζουσι τοὺς στίχους τοῦ Αἰσχύλου (Χοιφόροι 400-403), κατὰ τοὺς ὁποίους τὸ αἷμα τοῦ σκοτωμένου, ποὺ χύνεται εἰς τὴν γῆν, ζητεῖ ἄλλο αἷμα:

*Ἀλλὰ νόμος μὲν φονίας σταγόνας  
χυμένας ἐς πέδον, ἄλλο προσαιτεῖν  
αἷμα.*

60. Ἱστορία τῆς Μάνης, ἔκδ. Σ. Κουγέα, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 45, στ. 261-264.



Τὰ ἴδια ἐκφράζουν καὶ οἱ κατωτέρω στίχοι, ἀπὸ Κορσικάνικο μοιρολόγι τοῦ δικιωμοῦ, ὅπου παρουσιάζεται ὁ κατὰ δόλιον τρόπον φονευθεὶς νὰ ἀφήνῃ παραγγελίαν εἰς τὸν εὕρισκόμενον ἔξω τῆς Κορσικῆς υἱόν του, ὅταν ἐπιστρέψῃ, νὰ ἐκδικηθῇ τὸν θάνατόν του, φονεύων τὸν δολοφόνον του. Ἴδου οἱ στίχοι<sup>61</sup>:

*Ἀπάν' ἀπ' τὸ κρεββάτι μου, ἐκεῖ ψηλὰ στὸν τοῖχο,  
κρεμᾶστε τὸ παράσημο, ποὺ πῆρα τιμημένα.  
Ἔχει ταινία κόκκινη, σὰν τὸ πουκάμισό μου.  
Φυλάχτε τὸ παράσημο, ποὺ πῆρα τιμημένα,  
φυλάχτε τὸ πουκάμισο, στὸ αἷμα βουτημένο,  
νὰ τὰ βρῆ ὁ γιός μου σὰν ἐρθῇ ἀπὸ τὰ ξένα μέρη.  
Γιὰ τὶς δυὸ τρύπες, ποὺ θὰ ἰδῆ μές' στὸ πουκάμισό μου,  
εἰς ἄλλου τὸ πουκάμισο ν' ἀνοίξῃ ἄλλες δύο.  
Καὶ πάλι δὲν θὰ δικιωθῶ καὶ δὲν θὰ ἡσυχάσω!  
Θέλω τὸ χέρι πρὸ ἔρριξε, τὸ μάτι ποὺ στοχάστη,  
θέλω τὴν ἄνομη καρδιά, ποὺ τὸ κακὸ βουλήθη.*

Σχολιάζων ὁ Πολίτης τὸν στίχον 95 τῆς Β' ἐκδόσεως «Φέρτε, γυναῖκες, τὸ χυλό» παρατηρεῖ: «Ἐπειδὴ οἱ Μπολαριοὶ καὶ οἱ τῶν παρακειμένων χωρίων κάτοικοι δὲν εἶχον γῆν εὐφορον, ἵνα τρέφονται ἐκ τῶν προϊόντων τῆς χώρας αὐτῆς, οὐδὲ κατάλληλον πρὸς βοσκὴν ποιμνίων, πρόσθετες δὲ καὶ τὴν πτωχείαν των, ἔζων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διὰ τοῦ μόνου σχεδὸν προϊόντος τῆς χώρας των, τοῦ ξεροκριθίου, μὲ τὸ ὅποῖον πολλάκις παρεσκευάζον χυλὸν ἀλέθοντες εἰς χειρομύλους (ὁ χυλὸς παρασκευάζεται καὶ εἰς ἄλλα πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ἐξ ἀραβοσίτου τὰ πλείω, καὶ λέγεται μπαζίνα (ἐκ τοῦ μᾶζα;))».

Εἶναι ὀρθὴ ἡ παρατήρησις αὐτή, περὶ τῆς ὁποίας καὶ ὁ Μανιάτης ριμαδόρος Νικίτας Νηφάκης γράφει διὰ τὰς γυναῖκας τῆς Μέσα Μάνης:

- Τὴν νύχτα τὸν χερόμυλον τραυοῦν, γυρίζουν, κλαίγουν,  
ἀλέθουν τὰ κουκκία των καὶ μοιρολόγια λέγουν<sup>62</sup>.
- Ἐκεῖ κ' ἐκεῖνες τρέχουσι καὶ κάβαλα γυρεύουν,  
γιατὶ μ' ἐκεῖνα τὸν χυλόν, ποὺ τρώγουν, μαγειρεύουν<sup>63</sup>.
- Γιὰ τὰ παιδιά τὰ μικρά, ὅπῳταν γεννηθοῦσι,



61. Ν. Γ. Πολίτης, *Κολόμβα. Διήγημα Προσπέρου Μεριμέ*, ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 23.

62. Ἱστορία τῆς Μάνης, ἔκδ. Σ. Κουγέα, ἔνθ. ἀνωτ., σ. 44, στ. 227

63. Αὐτόθι, σ. 44, στ. 233-234.



*χυλόπιττες μοιράζουσι, γιὰ νὰ τὰ εὐχηθοῦσι.  
Στὴν πόρταν ὄλοι τρέχουσι καὶ τουφεκιᾶς βαροῦσι  
καὶ νὰ τοὺς βγάλουσι χυλὸν νὰ φᾶσι καρτεροῦσι.  
Ἐκεῖ καὶ χῆρες τρέχουσι καὶ καλομοῖρες πᾶσι  
νὰ τὰ καλομοιράνουσι, χυλόπιττες νὰ φᾶσι<sup>64</sup>.*

Ὁ Γιάννακας, τελειώνοντας τὴν ἀποστολὴν του καὶ ἀναχωρῶν, λέγει πρὸς τὸν ἐμπλακέντα εἰς τὰ ξύλα τοῦ φράκτου σαρμᾶν:

*Ξάντεσο, ἔρημε σαρμᾶ,  
γιατὶ ζ' ἀφήνου κ' ἐπαδά,  
τὸ θέλημά μου τό 'καμα.*

Ὁ Γιάννακας τότε ἠσθάνθη ἀνακούφισιν· ἔφυγεν ἀπὸ ἐπάνω του τὸ βάρος τῆς ἐντροπῆς, τὸ ὁποῖον ἐπλάκωνεν αὐτὸν καὶ τὴν γενιὰν του. Ἐπῆρε τὸ αἶμα πίσω.

Σχολιάζων ἐπίσης ὁ Πολίτης τὸν στίχον 113 τῆς Β' ἐκδόσεως «μίλησε τοῦ βαρδάτορα», γράφει: «τοῦ σκοποῦ τοῦ πύργου». Εἰς τὴν Μέσα Μάνην ἡ οἰκογένεια ἐστήριξε τὴν ὑπαρξίν της εἰς τὸν πύργον, πέριξ τοῦ ὁποῖου ἦσαν τὰ σπίτια τῆς γενιᾶς. Διὰ τὴν προφύλαξιν τοῦ πύργου ἀπὸ ἐπίθεσιν τῶν ἐχθρῶν ἢ διὰ νὰ κρημνίσουν ἢ διὰ νὰ καταλάβουν αὐτόν, ὑπῆρχε νυχθημερὸν φύλαξ τοῦ πύργου. Εἰς ἓνα μοιρολόγι ὑπάρχουν οἱ στίχοι:

(Οἱ ἐχθροί): «Ὅλοι ἐσυμφωνήσασι  
ὁ πύργος μας νὰ χαλαστῆ»·

πρὸς ἀποφυγὴν τούτου ἓνας τῆς γενιᾶς πρὸς προστασίαν τοῦ πύργου

*«ἐκάθота βαρδιάτορας  
ἀπὰ στοῦ πύργου τὴν κορφή».*

Ἡ σημασία τοῦ πύργου διὰ τὴν γενιὰν φαίνεται καὶ εἰς ἓνα στιχούργημα Μανιατῶν πρὸς τὸν Βαυαρὸν ταγματάρχην Φέδερ (1836), ἐπιχειρήσαντα νὰ κρημνίσῃ τοὺς πύργους τῆς Μάνης. Εἰς τὸ στιχούργημα οἱ Μανιαταὶ φέρονται νὰ τοῦ παραγγέλλουν<sup>65</sup>.

*Κάθε γενιὰ τὸν πύργο της ἔχει στὴ γειτονιά της  
κ' ἡ ἄλλη γενιὰ τῆνε μισᾶ, δὲν τῆνε θέει κοντὰ της.  
Ὅντας νὰ βλέπωμε ἐμεῖς οἱ πύργοι νὰ χαλοῦνε,*



64. Αὐτόθι, σ. 45, στ. 277-282.

65. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Οἱ πύργοι τῆς Μάνης», *Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά* 3 (1959), σ. 74.



*τί τίνε θέμε τὴ ζωή, δὲν πᾶμε νὰ πνιγοῦμε;*

Εἰς τοὺς στίχους 115-117 τῆς Β' ἐκδόσεως ἐκφράζεται ἡ λύσις τοῦ δράματος, φονεύεται ὁ δράστης Πέτρος Λιόπουλος, ὁ καλύτερος τῆς οἰκογενείας, ὁ πρῶτος, ὁ ἀρχηγός τῆς γενιᾶς. Τὴν εἶδισιν αὐτὴν εἰς τὴν μητέρα τοῦ Γιάννακα δίδει ἓνα διερχόμενον πρόσωπον, ὁ ἐξάγγελος τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, τὸ ὅποιον λέγει:

*Σκοτώθη ὁ κάλλιος τῆ γενιᾶς,  
σκοτώθη ὁ πρῶτος γέροντας,  
ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος.  
Καὶ ποῖος τὸν ἐσκότωσε;  
Εἴπασι τ' ἦρθ' ὁ Βέτουλας,  
πύρασι τὸ ντουφέκι του,  
τξεῖνο τὸν ἔρημο σαρμᾶ.*

Εἰς τὴν Μέσα Μάνην, κατὰ τὰς μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν ἔχθρας, στόχος φόνου ἦτο ὁ καλύτερος –ὁ κάλλιος– τῆς ἀντιπάλου οἰκογενείας. Ἐκεῖ, ἡ γενιὰ ἐκυβερνᾶτο ἀπὸ τὸ συμβούλιον τῶν ἀρχηγῶν –τῶν γερόντων– ἐκάστης οἰκογενείας, τὸ καλούμενον γεροντική. Οἱ γέροντες ἐξέλεγον τὸν καλύτερον, τὸν πρῶτον γέροντα, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ βάρος τῆς ρυθμίσεως τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν γενιάν<sup>66</sup>. Διὰ τὴν Μάνην ἡ ἐκδίκησις (ὁ δικιωμός) ἦτο βίωμα μὲ πολλὴ βαθείας ρίζας. Διὰ τὸν Μανιάτην ἡ ἐκδίκησις ἦτο μία κοινωνικὴ ὑποχρέωσις, τὴν ὁποίαν ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀγνοήσῃ. Ἦτο χρέος τιμῆς καὶ ἄδεια ἐλευθερίας διὰ τὴν κυκλοφορίαν εἰς τὴν κοινωνίαν τῆς Μάνης, ἡ δὲ πώλησις ἔναντι χρημάτων τοῦ αἵματος τοῦ φονευθέντος μέλους τῆς οἰκογενείας του, –τῆς γενιᾶς του– ἦτο δι' αὐτὸν ζωντανὸς θάνατος.

Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν νομίζω ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἐθίμου ἦτο ἀδύνατος μεταξὺ τῶν ἀντιμαχομένων ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν –τῶν Νικλιάνων–, αἱ ὁποῖαι, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ δημοσιευθέντος Ἡμερολογίου τοῦ Μανιάτου ἱατροῦ χειρουργοῦ Παπαδάκη, ἐμάχοντο σκληρῶς μέχρι ἐξοντώσεως τῶν ἀρρένων μελῶν τῆς ἀντιπάλου οἰκογενείας ἢ μέχρι τοῦ ἐξαναγκασμοῦ τῆς μιᾶς νὰ μετοικήσῃ εἰς ἄλλην περιοχὴν.

Νομίζω ὅτι ὁ συμβιβασμός, κατόπιν τῆς ἐξαγορᾶς διὰ χρημάτων τοῦ αἵμα-



66. Ἐκτενέστερον βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Πόλεμος καὶ ἀγάπη τῶν οἰκογενειῶν εἰς τὴν Μάνην», *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Σπάρτη 1975)*, τόμ. τρίτος, Ἀθῆναι 1976, σ. 302-314.



τος του φονευθέντος, ἥτο δυνατόν νά ἐπιτευχθῆ μόνον, ὅταν ἡ παθοῦσα οἰκογένεια ἥτο ἀνίκανος νά ἐκδικηθῆ, ἀνῆκε δηλαδή εἰς τήν τάξιν τῶν «φραμέγιων», ἢ ὅταν αὐτή ὑφίστατο ἰσχυράς πιέσεις ἢ εὕρισκετο πρὸ δυσκόλων περιστάσεων, ἀφοῦ «ἀνάγκη καὶ θεοὶ πείθονται».

Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀθέτησιν ὑποσχέσεως διὰ κάτι, παρατηρῶ ὅτι καὶ ἐδῶ τὰ πράγματα περιπλέκονται, παρουσιάζονται δηλαδή μεγάλαι δυσκολίαι, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸν ὅτι μέχρι καὶ τοῦ ἡμίσεος σχεδὸν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος εἰς τὴν Μέσα Μάνην πᾶσαι αἱ συναλλαγαὶ (ἀγοραὶ, πωλήσεις, δάνεια, ὑποθήκαι κ.λπ.) μεταξὺ τῶν κατοίκων ἐγίνοντο δι' ὑποσχέσεως, μόνον διὰ λόγου. Ἔλεγον σχετικῶς «ὁ λόγος ἔναι συμβόλαιον», ἡ δὲ μὴ τήρησις αὐτοῦ ἥτο λίαν ὑποτιμητικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν παρουσίαν τοῦ ἀθετήσαντος εἰς τὴν στενὴν κοινωνίαν τοῦ χωρίου του. Ἄλλωστε, ἀναλόγως καὶ τῶν περιπτώσεων, εἶχε καὶ λίαν δυσαρέστους συνεπειάς δι' αὐτόν, αἱ ὁποῖαι ἥτο δυνατόν νά ἔχουν καὶ ὡς ἀποτέλεσμα φόνον. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν ἔχομεν ἐκ τῆς περιοχῆς αὐτῆς καὶ σχετικὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα.

## Ε'. Η συμφιλίωσις των οικογενειῶν. Το ψυχικόν

Λίαν ἐνδιαφέρον εἶναι νά παρακολουθήσωμεν τὴν πορείαν τῆς ἔχθρας μεταξὺ τῶν δύο οικογενειῶν Λιακάκου καὶ Λιοπούλου καὶ μάλιστα νά ἐπισημάνωμεν τὴν περίπτωσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἕνας ἄνδρας ἐξ ἐκάστης οἰκογενείας ὑπῆρξε θῦμα τῆς ἔχθρας.

Τὴν πορείαν αὐτὴν δὲν ἀναφέρει εἰς τὰ σχόλιά του εἰς τὸ μοιρολόγι ὁ Ν. Πολίτης, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἥτο δυνατόν νά τὴν γνωρίζη.

Εἰς τὴν Μάνην ἡ ἰδιομορφία τῆς διαβιώσεως παλαιότερον καὶ μάλιστα εἰς τὴν Μέσα Μάνην, ὅπου ἡ «γενιὰ» ἀπετέλει τὴν βάσιν τῆς κοινωνικῆς δομῆς τοῦ τόπου, εἶχε διαμορφώσει πρωτοτυπίαν ζωῆς. Ἐκεῖ ἴσχυε τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου, ἡ δὲ ἐκδίκησις ἐθεωρεῖτο κοινωνικὴ ἀνάγκη, διότι ὁ προσβληθεὶς καὶ μὴ λαβὼν ἱκανοποίησιν διετέλει εἰς κοινὴν περιφρόνησιν. Ἡ σύγκρουσις μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν –γενιῶν– ἔχουσα ποικίλα τὰ αἷτια κατέληγεν εἰς ἔνοπλον ρῆξιν ἀπροβλέπτου διαρκείας, ἡ ὁποία ἐξεφράζετο, ὡς εἶδομεν, διὰ τῆς λέξεως πόλεμος.

Τὸ τέλος ὁμως τῆς πολεμικῆς μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν καταστάσεως ἐπεσφράγιζε μία πρᾶξις συμφιλίωσεως, τῆς ὁποίας ἡ τελετὴ ἐνέχει ὀλόκληρον τὸ ὕψος τῆς Εὐαγγελικῆς ρήσεως «ἀγαπᾶτε καὶ τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν». Ἡ συμφιλίωσις αὐτή, πραγματοποιουμένη, καθ' ὅσον γνωρίζω, μόνον εἰς τὴν Μέσα





Μάνην, καλεῖται *ψυχικό*<sup>67</sup>.

Ἄς παρακολουθήσωμεν ὅμως τὴν ὅλην διαδικασίαν τοῦ μοναδικοῦ καὶ  
λίαν ἐνδιαφέροντος ἐθίμου τῆς Μάνης<sup>68</sup> ἐξ ἀρχῆς.

Εἰς τὴν Μέσα Μάνην, ὅταν μεταξὺ δύο οἰκογενειῶν ἐκδηλώνεται ἔχθρα,  
καταβάλλεται προσπάθεια ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ ἄλλων ἀτόμων, σεβαστῶν καὶ  
ἀνηκόντων εἰς ἰσχυρὰς τοῦ χωρίου οἰκογενείας, νὰ συμφιλιώσουν τὰ ἀντιμα-  
χόμενα μέρη. Τὰ ἄτομα αὐτὰ καλοῦνται *γεροντᾶδες ἢ γεροντική*.

Ἐὰν δὲν ἔχη γίνει φόνος, ἡ συμφιλίωσις εἶναι εὐκόλος. Ὅταν πάλιν ἀμφο-  
τεραι αἱ οἰκογένειαι ἔχουν ἰσάριθμα θύματα, ὁ συμβιβασμὸς εἶναι δυνατός.  
Δυσκολία ὅμως παρουσιάζονται, ὅταν ἐκ τῆς μιᾶς μόνον οἰκογενείας ὑπάρχη  
νεκρός.

Κατόπιν τῆς παραδοχῆς ὑπὸ ἀμφοτέρων τῶν οἰκογενειῶν τῆς προτάσεως  
περὶ συμφιλίωσης, οἱ μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἐχθροί, παρουσία τῶν γερο-  
ντᾶδων, δίδουν τὰ χέρια ὁ ἓνας εἰς τὸν ἄλλον, ἀσπάζονται μεταξὺ των καὶ  
μεταβαίνουν ὅλοι εἰς τὸ καφενεῖον ἢ ταβέρναν τοῦ χωρίου δι' ἓνα ποτὸν καὶ  
διὰ νὰ γίνῃ γνωστὴ ἡ συμφιλίωσις. Ὁ συμβιβασμὸς αὐτὸς ἐδηλοῦτο διὰ τῶν  
φράσεων: *ἐπέσασι γεροντᾶδες καὶ τὰ χιάξασι, τὰ κάμασι καλὰ* (ἡ φράσις αὐτὴ  
καὶ εἰς τὸ μοιρολόγι τῆς Ληγοροῦς, στ. 10-11 τῆς πρώτης ἐκδόσεως: *Κὶ ἂν πᾶς  
στῶν ἀνθρωπῶνε σου – πές τους νὰ κάμουμε καλὰ*), *ἐκάμασι ἀγάπη – ἐγίνῃ  
ἀγάπη, ἀγαπήσασι*.

Ἀκολουθεῖ τὸ τελετουργικὸν τοῦ συμβιβασμοῦ ὡς ἐξῆς: Οἱ γεροντᾶδες  
καὶ ὁ ἱερεὺς καθώριζον τὴν ἡμέραν καὶ τὴν ὥραν, συνήθως βράδυ, κατὰ τὴν  
ὁποῖαν ἅπαντα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ φονέως, προπορευομένου  
τούτου καὶ τοῦ κάλλιου τῆς γενιᾶς, μετέβαινον ἄοπλα, πενιχρῶς ἐνδεδυμένα,  
συνοδευόμενα ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ τῶν γεροντᾶδων, εἰς τὴν οἰκίαν τῆς παθού-  
σης οἰκογενείας, κομίζοντα ἄρτον, οἶνον καὶ κρέας. Ἐκεῖ ἀνέμενον αὐτούς,  
ἐπίσης ἄοπλα, ἅπαντα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ φονευθέντος παρατε-  
ταγμένα εἰς δύο στίχους καὶ ἔχοντα εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς παρατάξεως τοὺς



67. Περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, βλ. Δ. Β. Βαγια-  
κάκος, «Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς δημόδους νομικῆς ὁρολογίας», *Ξένιον, Festschrift  
für Pan. Zepos*, Athen-Freiburg-Köln, τόμ. 3 (1973), σ. 525-527. Ὁ ἴδιος, «Πόλεμος καὶ  
ἀγάπη», ἐνθ' ἄνωτ., σ. 312-314.

68. Ἡ συμφιλίωσις κατὰ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τρόπον γίνεται καὶ εἰς τὴν Χιμάραν τῆς  
Βορείου Ἡπείρου. Βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Γλωσσικὰ καὶ λαογραφικὰ Χιμάρας Βορείου  
Ἡπείρου καὶ Μάνης», *Πρακτικὰ Β' Συμποσίου Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ  
χώρου (Ἡπειρος - Μακεδονία - Θράκη)*, 1978, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 21-23.



γονεῖς ἢ τὴν χήραν τοῦ φονευθέντος. Ἐνῶ ἐπλησίαζον εἰς τὴν θύραν, ἓνας ἐκ τῶν συγγενῶν τοῦ φονευθέντος ἔλεγε: *στροῦσε, νύφη, τὴ βελέντζα καὶ ἐκείνη ἠρώτα: ἀμποῖονε θὰ δεχτοῦ;*

Πρῶτος, ταπεινὸς καὶ συντετριμμένος, εἰσέρχεται ὁ δράστης τοῦ κακοῦ, γονατίζει πρὸ τῶν γονεῶν ἢ τῆς χήρας τοῦ φονευθέντος, ἀσπάζεται τὰς χεῖρας αὐτῶν εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ, ἀλλὰ καὶ βαθυτάτης λύπης καὶ μετανοίας δι' ὅσα ἔπραξε, καὶ λέγει:

*Ἐφταιξα, συχωρέστε μου,  
τὸ φίδι ποῦ ζ' ἐδάγκασε, ἐδάγκασε καὶ μένα  
κὶ ὅσο φαρμάκι ζ' ἔχισσε, τό' χιουσσε καὶ σὲ μένα.*

(δηλαδή ὁ κακὸς δαίμων ἐπροξένησε καὶ εἰς τοὺς δύο μας αὐτὴν τὴν συμφορὰν).

Τότε ἡ μάνα ἢ ἡ χήρα τοῦ νεκροῦ κύπτει, φιλεῖ εἰς τὸ πρόσωπον τὸν γονατιστὸν δράστην, σκεπάζει αὐτὸν μὲ τὴν ἄκρην τοῦ ἐνδύματός της, – σημεῖον ὅτι γίνεται μέλος τῆς οἰκογενείας καὶ λαμβάνει τὴν θέσιν τοῦ φονευθέντος– σηκώνει αὐτὸν καὶ τὸν ἐναγκαλίζεται, τὸν ἀποκαλεῖ παιδί της, καὶ συγχρόνως τοῦ λέγει: *Ἦτα τυχερό μας! Ἔτσα τὸ 'θε ὁ Θεός. Ζὲ συχωροῦμε καὶ ζὲ βάνομε στὴ θέση του*». Πρὸς δὲ τοὺς συνοδεύοντες αὐτὸν συγγενεῖς του λέγουν: *Ἄ ντὸ θυμᾶστε ἐσεῖς, θὰ ντὸ ξεχάσωμε ἐμεῖς. Ἄ ντὸ ξεχάσετε ἐσεῖς, θὰ ντὸ θυμηθοῦμε ἐμεῖς*». δηλαδή ἂν ἔχετε ὑπ' ὄψιν σας τὴν συμφορὰν τὴν ὁποῖαν μᾶς ἐκάματε καὶ ἡ συμπεριφορὰ σας εἶναι ἀνάλογος, ἡμεῖς θὰ λησμονήσωμε αὐτὴν, ἐάν ὅμως περιφρονήσετε αὐτὴν καὶ ἡ συμπεριφορὰ σας εἶναι ταπεινωτικὴ δι' ἡμᾶς, ἡμεῖς θὰ ἐπανέλθωμε εἰς τὴν ἔχθραν μεταξύ μας. Ἀκολουθεῖ μετὰ ταῦτα γενικὸς ἀσπασμὸς ὅλων τῶν μελῶν τῶν δύο οἰκογενειῶν μεταξύ των καὶ μεταβαίνουν στὸ μαγαζί καὶ πίνουν τρία ποτά, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον προσφέρουν οἱ γεροντᾶδες, τὸ δεύτερον οἱ τῆς οἰκογενείας τοῦ φονευθέντος καὶ τὸ τρίτον ἡ οἰκογένεια τοῦ δράστου. Οὕτω ἐπέρχεται πλήρης ἀγάπη μεταξύ τῶν μέχρι τότε ἐχθρῶν. Ἡ τελετουργία αὐτὴ καλεῖται *ψυχικό*, ὁ ἀναπτυσσόμενος δεσμὸς μεταξύ τῶν οἰκογενειῶν *ψυχαδεροσύνη*, τὰ δὲ μέλη τῶν οἰκογενειῶν μεταξύ των *ψυχαδεροφοί*.

Διὰ τοῦ ψυχικοῦ αἰ μέχρι τότε ἀλληλομισούμεναι οἰκογένειαι ἀποτελοῦν εἰς τὸ ἐξῆς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν. Ἀνεπτύσσετο πλήρης ἀλληλοβοήθεια καὶ συμπαραστάσις εἰς τὴν λύπην καὶ τὴν χαρὰν. Τὸ σπουδαιότερον δὲ εἶναι ὅτι μετεῖχον καὶ εἰς τυχὸν ἔχθραν τῆς οἰκογενείας μὲ ἄλλην. Αἱ οἰκογένειαι ἐθεωροῦντο στενοὶ μεταξύ των ἐξ αἵματος συγγενεῖς. Ἦτο τόσον ἰσχυρὸς ὁ δεσμὸς αὐτός, ὥστε ἦτο ἀπηγορευμένος καὶ ὁ γάμος μεταξύ των καὶ ἦτο σεβαστὸς αὐτὸς ὁ δεσμὸς εἰς διαδοχὴν πολλῶν γενῶν, ἀκόμη καὶ μέχρι σήμερον.



Ὁ Geib<sup>69</sup> ὅμως περιγράφει τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὅποσον ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ἐγένετο ὁ συμβιβασμός διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τῶν γεροντάδων, τοὺς ὁποίους ἀποκαλεῖ «διοικητικούς δικαστάς». Ἀναφέρει τὸ εἶδος τῆς τιμωρίας, ἡ ὁποία θὰ ἐπιβάλλεται εἰς τὸν ἀθετήσαντα τὰ διὰ τῆς ὑπογραφῆς του ὑποσχεθέντα, ἀλλὰ καὶ τὰς ὑποχρεώσεις, τὰς ὁποίας ἀναλαμβάνει ὁ μετανοήσας καὶ συγχωρηθεὶς δράστης πρὸς τὴν οἰκογένειαν τοῦ παθόντος. Δὲν ἀναφέρει τὴν λέξιν ψυχικό. ἴδωμεν λοιπὸν ὅσα παραδίδει:

*«Οἱ οἰκογενειακοὶ πόλεμοι μπορούσαν σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις νὰ τελειώσουν συμβιβαστικά, ἂν τὰ μέρη συμφωνοῦσαν νὰ ὑποβάλουν τὴν ὑπόθεσιν στὴν κρίσιν ἀμερόληπτων διοικητικῶν δικαστῶν. Στους δικαστὲς ἐγχειρίζονταν συνήθως ἀπὸ πρὶν ἓνα χαρτὶ μὲ τὶς ὑπογραφὰς καὶ τῶν δύο μερῶν, ὥστε νὰ μπορούν ἐντελῶς ἐλεύθερα νὰ γράψουν σ' αὐτὸ τὴν ἀπόφασίν τους. Οἱ δικαστὲς φρόντιζαν συνήθως νὰ συνοδεύουν τὴν ἀπόφασιν μὲ ποινικὴ ρήτρα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ἂν ἓνα ἀπὸ τὰ μέρη δὲν ἀκολουθοῦσε τὴν δικαιοδική αὐτὴ ἀπόφασιν, ἦταν ὑποχρεωμένο μὲ ἐντολὴ τῆς ἄλλης πλευρᾶς νὰ διαπράξῃ ἓναν ἢ περισσοτέρους φόνους. Πρόκειται βέβαια γιὰ ἐντελῶς ἰδιότυπην συμφωνία, ποὺ πάντως φαίνεται νὰ ἔρχεται σὲ πλήρη ἀρμονία μὲ ὅλην τὴν ζωὴ τοῦ λαοῦ».*

Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ἀθετήσεως τῆς γραπτῆς ὑποσχέσεώς του κατὰ τὴν συζήτησιν πρὸς συμφιλίωσιν τῶν ἐχθρικῶν οἰκογενειῶν, ὁ ἀθετήσας ὑπέκειτο εἰς τὴν τιμωρίαν ἐνὸς ἢ περισσοτέρων φονικῶν.

Διὰ τὸν τρόπον τῆς παροχῆς συγχωρήσεως ἐκ μέρους τῶν παθόντων πρὸς τὸν φονέα ἀναφέρει ὅτι ἐθεωρεῖτο ἀξιοθαύμαστος ἢ χειρονομία τοῦ δράστου νὰ προσέλθῃ αὐθορμήτως, ἄνευ μεσολαβητῶν, νὰ ζητήσῃ συγχώρεσιν ἀπὸ τοὺς παθόντας, ὡς νὰ ἔχη ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐφαρμογὴν ἢ φράσιν: «προσκυνημένου κεφάλι δὲν κόβεται». Γράφει ἐπ' αὐτοῦ<sup>70</sup>:

*«Μόνον ἂν μπορούσε νὰ νικήσῃ τὴν περηφάνειαν του καὶ νὰ παραδοθῇ μὲ τὴν θέλησίν του στὴν ἐξουσία τῶν ἀντιπάλων του, ἐκλιπαρῶντας, ἄοπλος ἰκέτης, τὴ χάριν τους, μόνον τότε μπορούσε ἢ συμπεριφορὰ του αὐτὴ νὰ θεωρηθῇ μεγαλύτερη ἐκδίκηση, μεγαλύτερος θρίαμβος καὶ ἀπὸ τὸ θάνατό του.*

*Τὸν ὑποδέχονταν μὲ δάκρυα καὶ ἀγκαλιὰς καὶ τὸν θεωροῦσαν πιά μέλος τῆς οἰκογενείας τους, στὴ θέσιν τοῦ σκοτωμένου, ποὺ ὑποκαθιστοῦσε τώρα πιά σὲ ὅλα τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντά του. Μετὰ ὅμως ἀπὸ ἓνα*



69. Ἴρ. Αὐδῆ-Καλκάνη, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 124.

70. Αὐτόθι, σ. 123.



τέτοιο βήμα απέφυγε πια ὁ ἴδιος νὰ ἔχει ὅποιαδήποτε ἐπαφὴ μὲ τοὺς δικούς του συγγενεῖς ἐξ αἵματος. Καὶ σὲ περίπτωσιν ποὺ ξέσπαγε ἀνάμεσα στοὺς συγγενεῖς του καὶ στὴν οἰκογένεια, στὴν ὁποία ἀποκλειστικὰ πια ἀνῆκε, κάποια νέα συμπλοκὴ, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ πολεμήσει ἐναντίον τους. Κάθε δισταγμὸς, κάθε πιθανὴ ἀναποφασιστικότητα, ὅποιαδήποτε ἐνοχί, τὸν ντροπίαζε σίγουρα ἀκόμα καὶ στὰ μάτια τῶν συγγενῶν του».

Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ θεσμὸς τοῦ ψυχικοῦ εἶχε βαθεῖαν τὴν ρίζαν του εἰς τὴν Μάνην, ἀφοῦ οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν Μάνην Μανιάται Κορσικανοὶ Δῆμος καὶ Νικόλαος Στεφανόπουλος τὸ 1797-1798 εἰς τὸ βιβλίον των «Ταξίδι τοῦ Δήμου καὶ τοῦ Νικολάου Στεφανόπουλι στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ χρόνια 1797-1798» (*Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grece pendant des annees 1797-1798, Paris 1800, τ. πρῶτος, σ. 132 εἰς τὴν μετάφρασιν ὑπὸ Α. Σπήλιου, Ἀθήνα 1974*), ἀναφέρεται ὅτι εἰς τὴν Μάνην «οἱ ἀνθρωποκτόνοι καταδικάζονται σὲ διαρκῆ ἐξορία, ἐκτὸς ἂν οἱ συγγενεῖς τοῦ σκοτωμένου δέχωνται νὰ τοὺς ἀνακαλέσουν. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν, ὁ πατέρας, ποὺ εἶχε χάσει τὸ παιδί του, καλοῦσε τὸν δολοφόνου νὰ δειπνήσῃ, τὸν ἀγκαλιάζει καὶ τοῦ μιλοῦσε ἔτσι:

Μοῦ πῆρες τὸ παιδί μου, σὲ ἀνεκάλεσα, γιὰ νὰ τὸ ἀντικαταστήσῃς.

Αὐτὴ τὴ στιγμὴ σὲ υἱοθετῶ. Ποτὲ δὲν συνέβη νὰ μετανιώσει ἓνας πατέρας γι' αὐτὴ τὴν υἱοθεσίαν».

Ἡ Εὐαγγελία Καπετανάκου<sup>71</sup> διὰ τὸ ψυχικὸν γράφει:

«Τὸ ψυχικὸ καὶ μόνον δύναται, μοὶ φαίνεται, νὰ ἐξαγνίσῃ τοὺς Μανιάτας ἀπέναντι τῶν κακῶς κρινόντων αὐτούς. Τοιαύτη τις πρᾶξις, ἡ τελεία δηλονότι συγχώρησις ἐχθροῦ ἀσπόνδου καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ παντοτεινὴ ἀδελφοποίησις, ἐνέχει ὀλόκληρον τὸ ὕψος τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀμείωτον τὴν ποιήσιν αὐτοῦ. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ψυχικοῦ καὶ μόνη εὐρίσκεται ὁ ἔπαινος καὶ ἡ δόξα τοῦ Μανιάτου. Ἡ θέλπισις αὐτοῦ ἐλευθέρα τοῦ δεσμοῦ τῆς κακῶς νοουμένης φιλοτιμίας, ἐλευθέρα τῶν προλήψεων καὶ τοῦ καταναγκασμοῦ, ὃν ἐπιβάλλει αὐτῇ τὸ σκληρὸν ἔθιμον τῆς ἀντεκδικήσεως, αἴρεται διὰ τοῦ ψυχικοῦ ὑπεράνω τῶν ταπεινῶν παθῶν, ἀναξίαν τοῦ ἀνθρώπου μέχρι τοῦ ὕψους, εἰς ὃ ἀνήγαγε τὸν ἀνθρωπον ἢ θεία τοῦ Χριστοῦ ὄνειροπόλησις».

Τῇ ἐπεμβάσει γεροντάδων ἔγινε ψυχικὸ μεταξὺ τῶν δύο οἰκογενειῶν Λιακάκου καὶ Λιοπούλου καὶ ἐπεκράτησε πραγματικὴ ἀγάπη μεταξύ των.

71. Λακωνικὰ περίεργα, ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 66-67.



Μετὰ ταῦτα ὁ Γιάννακας, ὁ ἀδελφὸς τῆς Ληγοροῦς, μετέβη δι' ἐργασίαν εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου, τῇ συστάσει τῆς ἐκ Πύργου τῆς Μάνης οἰκογενείας Σέκερη, προσελήφθη εἰς τὴν σωματοφυλακὴν τῆς Δουκίσσης τῆς Πλακεντίας κατὰ τὸ 1840, ἀλλὰ κάποτε, δυσαρεστηθεὶς, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Μάνην. Ἡ Δούκισσα ὄμως, ἐκτιμῶσα τὴν ἀνδρείαν του καὶ τὴν ἀφοσίωσίν του, κατώρθωσε νὰ τὸν πείσῃ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Πεντέλν. Οὗτος μετέφερε τότε καὶ τὴν οἰκογένειάν του εἰς Ἀθήνας καὶ κατὰ διαστήματα κατήρχετο ἀπὸ τὴν Πεντέλν πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ υἱοῦ του Παναγιώτου καὶ τοῦ ἐγγονοῦ του Ἰωάννου, εἰς τὸν ὁποῖον πολλάκις διηγεῖτο τὰ γεγονότα τῆς Μάνης. Ἐκ τοῦ ἐγγονοῦ Ἰωάννου κατέγραφα καὶ τὰς σχετικὰς ἀγνώστους μέχρι τότε πληροφορίας περὶ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ.

Ὁ Γιάννακας, ἐπιστρέφων κάποτε εἰς τὴν Πεντέλν, ὑπεχρεώθη ἔνεκα κακοκαιρίας νὰ σταματήσῃ εἰς ἓνα χάνι (πανδοχεῖον) παρὰ τὸ Ψυχικόν, ὅπου ἦσαν ἐκεῖ καὶ Μανιάται χωροφύλακες δι' ἐπιτήρησιν τῶν κινήσεων τῶν ληστῶν τῆς Πεντέλης καὶ ἔπιναν κρασί! Οὗτοι, χωρὶς νὰ γνωρίζουν τὸν Γιάννακαν, τὸν προσεκάλεσαν εἰς τὴν συντροφίαν των. Μετ' ὀλίγον ἤρχισαν, κατὰ τὴν συνήθειάν των, νὰ μοιρολογοῦν, δηλαδὴ ἀντὶ ἁσμάτων νὰ ἐπαναλαμβάνουν εἰς τὸν ρυθμὸν τοῦ μοιρολογιοῦ Μανιάτικα μοιρολόγια. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἤρχισαν νὰ λέγουν καὶ τὸ μοιρολόγι τῆς Ληγοροῦς. Ὁ Γιάννακας, σύννους, παρηκολούθει τὴν ἀπαγγελίαν. Ἐξῆν τὴν στιγμὴν ἐκείνην τὰς πλέον δραματικὰς ἡμέρας τῆς νεότητός του, μὴ δυνηθεὶς δὲ νὰ ἀποκρύψῃ τὴν συγκίνησίν του, ἤρχισε νὰ κλαίῃ. Οἱ χωροφύλακες, ἀντιληφθέντες τοῦτο, ἠρώτων ἐπιμόνως αὐτὸν περὶ τῆς αἰτίας τῶν δακρῦων του. Οὗτος κατ' ἀρχὰς ἠρνεῖτο, ἀλλ' ὑπεῖκων εἰς ἀπαιτήσεις των, ἀπεκάλυπεν ὅτι αὐτὸς ἦτο ὁ Γιάννακας τοῦ μοιρολογίου καὶ ὁ δρᾶστης τοῦ φόνου. Ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν 93 ἐτῶν τὸ 1893, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κατ' εὐθείαν ἐγγόνου του, δικαστοῦ Ἰωάννου Λιακάκου, ὁ ὁποῖος διετήρει τὴν φωτογραφίαν τοῦ πάππου του, τὴν ὁποίαν εἶδον καὶ ἐγώ, εἰς τὴν κατοικίαν του εἰς τὸ Κουκκάκι. Παρίστανε αὕτη γέροντα μὲ γενειάδα, ἀδρὰ χαρακτηριστικὰ καὶ σπινθηροβόλους ὀφθαλμούς.



## ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΜΟΙΡΟΛΟΓΙΟΥ

Ν. Γ. Πολίτης, «Δημοτικά ἄσματα Μάνης», *Πανδώρα*, τ. 16 (1865-66), φ. 384, 15 Μαρτίου 1866, σ. 539-541.

Μιά σκόλη τζαι μιὰ Κερεκὴ  
ἐκίνησεν ἡ Λιγοροῦ  
νὰ πᾶ 'ς τῶν ἀνθρωπῶνε της.  
Τζ' ἐπέρασ' ἀπ' τοὺς Μπολαριοὺς  
5 τζ' ἀπὸ τὴ πόρτα τῶν ὄχτρῶν.  
Κανένας δὲν τῆς μίλησε,  
παρὰ ὁ Σκυλο-Βάβουλας:  
- Καλῶς τινε τὴν Λιγοροῦ,  
καλῶς τὴν, καλῶς ὄρισες.  
10 Κι' ἂν πᾶς 'στῶν ἀνθρωπῶνε σου,  
πές τους νὰ κάμουμε καλὰ  
καὶ μεῖς σᾶς τὸν πληρώνουμε  
κεῖνον τὸν Παλιο-Βέτουλα,  
νὴ πέντε γρόσα νὴ ἐφτὰ  
15 νὴ στὴν ἀκρίβεια τοῦ κ' ἐννιά.  
'Σ τὴν στράταν ὅποῦ πάγαινε  
τζαι τὸν κουριάδ' ἀπάντησε:  
- Καλῶς τινε τὴν Λιγοροῦ.  
- Μὴ μοῦ' μιλᾶς, κουριάδε μου,  
20 τ' ἔχω μέγalone σκασμόν.  
'Επέρασ' ἀπ' τοὺς Μπολαριοὺς,  
τζ' ἀπὸ τὴ πόρτα τῶν ὄχτρῶν  
κανένας δὲν μοῦ' μίλησε,

παρὰ ὁ Σκυλο-Βάβουλας,  
25 μοῦειπε νὰ κάμουμε καλὰ  
τζαι μᾶς τὸν ἐπληρώνουνε  
κεῖνον τὸν Παλιο-Βέτουλα  
νὴ πέντε γρόσα νὴ ἐφτὰ,  
νὴ στὴν ἀκρίβεια τοῦ κ' ἐννιά.  
30 - Γιὰ δός μου, νύφη, τὸν σαλιμᾶ,  
νὰ κυνηγήσω τὸν φοσιᾶ.  
'Σ τὸν δρόμον ὅποῦ 'πάγαινε,  
ἕνα κασιέκ' ἐβέλαξε.  
- 'Ἐλα κοντὰ μου, Σαῖτανᾶ,  
35 γιὰ νὰ 'πιτύχω τὸν φοσιᾶ.  
Καὶ πάλιν ματαβέλαξεν.  
- 'Ἐλα κοντὰ μου, Σαῖτανᾶ,  
γιὰ νὰ 'πιτύχω τὴν δουλειᾶ.  
Εἰς τὸν 'λιακὸν ἀνέβηκε,  
40 τζαι τὸν σαλιμᾶ τ' ἀμπόλυσε.  
'Εσκότωσε τζαι τὸν φοσιᾶ  
τζαι τὸν ὑγιόνε τοῦ μαζῦ.  
'Ἐπῆρεν' πίσω τὸν σαλιμᾶ,  
τζιαπ' τὸν 'λιακὸν ἐπῆδησε,  
45 μὸν τὸ τσαροῦχι τ' ἄφησε....  
(Ἐκ Τριπόλεως)

Ν. Γ. Πολίτης, «Ἄσματα δημοτικὰ Μάνης. Τῆς Λιγοροῦς τὸ τραγοῦδι», *Πανδώρα*, τ. 18 (1867-68), φ. 430, σ. 438-439.

'Ἐνα Σαββάτ' ἀπὸ βραϊδοῦ  
ἐκίνησεν ἡ Λιγοροῦ  
νὰ πᾶ 'ς τῶν ἀνθρωπῶνε της.  
Παίρνει κουλούρια 'ς τὴν ποιδιά,  
5 παίρνει τζ' αὐγά 'ς τὴ ζουναριά  
τζαι πᾶει 'ς τῶν ἀνθρωπῶνε της.  
Πέρασ' ἀπὸ τοὺς Μπολαριοὺς  
τζ' ἀπὸ τὰ Σπηλιωτάνικα  
τζ' ἤρε καὶ τοὺς φοσιάδες της,

10 τὸν Πέτρο τὸ Λιόπουλο.  
Μὲς 'ς τὸ σκαλοῦνι κάθουνταν  
τζ' ἔφτιανε τὸ τσαροῦχι τοῦ  
τζαι τοὺς ἐκαλημέρισε.  
Τζεῖνοι τὴν κατεδέχτηκαν  
15 τζ' ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος  
ἀπάνω ἐσπκώθηκε,  
τὴν διπλοκαλαδέχτηκε:  
- Μωρὴ, καλῶς τὴν Λιγοροῦ,





- καλῶς τῆ, καλῶς ὄρισες.
- 20 Μωρῆ, τζ' ἄν πάρις 'ς τ' Ἄλικα,  
νὰ πῆς τῶν ἀνθρωποῦνε μας  
νὰ μᾶς ἐκάμουσι καλά,  
τζαὶ 'μεῖς τοὺς τὸν πλερώνουμε  
τζεῖνον τὸ Ψουρο-Βέτουλα
- 25 νῆ ἔξη γρόσια νῆ ἐφτὰ  
τζαὶ 'ς τὴν ἀκρίβεια του τζ' ἐννιά.  
Βεργάτη τὸν ἐβάλαμε,  
φυλάει τὴν ἀρμαλακιά.  
Ἡ Λιγοροῦ σπκώθηκε
- 30 τζ' εἰδάνκε τὰ Ἄλικα.  
Πέρασ' ἀπὸ τὴ Λατομᾶ,  
τοὺς πῦρε τζαὶ ἐκάθονταν  
τζαὶ δὲν τοὺς ἐχαιρέτησε,  
μόν' εἰδάνκε 'ς τὸ σπῆτι τῆς,
- 35 εἰδάνκε 'ς τὴν μάννα τῆς.  
Τζ' ὁ Γιάννης τὸ κατάλαβε  
τζ' εἰδάνκε 'ς τὸ σπῆτι τους.  
- Μωρῆ, καλῶς τὴν Λιγοροῦ,  
καλῶς τὴν τὴν μπείκενα.
- 40 Μωρῆ, τζαὶ τ' ἔν' ἡ πίκρα ζου  
τζαὶ δὲ μᾶς ἐχαιρέτησες;  
Νὰ μὴ ζ' ἐμίλησε κανεῖς,  
νὰ μὴ ζ' ἐκτύπησε κανεῖς;»  
- Σὰ μὲ ῥωτᾶς, θὰ σὲ τὸ εἰποῦ:
- 45 Πέρασ' ἀπὸ τοὺς Μπολαριοὺς  
τζ' ἀπὸ τὰ Σπλιωτιάνικα  
τζαὶ τοὺς ἐκαλημέρισα.  
Κανεῖς δὲν μὲ ἐμίλησε,  
μόν' ὁ φονιάς τοῦ Βέτουλα.
- 50 Μὲ διπλοκαλοδέκτηκε:  
Καλῶς τῆνε τὴν Λιγοροῦ,  
καλῶς τὴν τὴν μπείκενα.  
Μωρῆ, τζ' ἄ μπάρης 'ς τ' Ἄλικα  
τζι ἄ μ πᾶς 'ς τῶν ἀνθρωποῦνε μας,
- 55 πές τους νὰ κάμουμε καλὰ  
τζαὶ 'μεῖς τοὺς τὸν πλερώνουμε
- τζεῖνον τὸν Ψουρο-Βέτουλα  
νῆ ἔξη γρόσα, νῆ ἐφτὰ,  
μὴ 'ς τὴν ἀκρίβεια του τζ' ἐννιά.
- 60 Ἐ Γιάννακα, σὰ μὲ ῥωτᾶς,  
δὲν ἔχ' ὁ Βέτουλας καφὸ,  
δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας γενιὰ  
τζαὶ οὔτε πρωτοξάδελφους.  
Ἦθα νὰ ἤμουν σερνικός...
- 65 Τζ' ὁ Γιάννακας ἐφώναξε:  
- Γιὰ δὸς μου, νύφη, τὸ σαρμᾶ  
ὀποῦ εἶναι 'ς τὸ κρεμανταλᾶ,  
νὰ πάου γιὰ τὴ γελάδα μας.  
- Γιὰ κάτξε χάμου, Γιάννη μου,
- 70 τζαὶ πάω ἄγὼ τζ' ἡ μάννα μου.  
Καὶ πάλε ξαναφώναξε:  
- Γιὰ δὸς μου, νύφη, τὸ σαρμᾶ,  
γιατ' ἔχω κι' ἄλλο θέλημα.  
Κι ἄν δὲν ἐρθοῦ ὡς τ' ἀπ' ταχιά,
- 75 ρίξετε τὸ χαλίκι μου  
καὶ μένα 'σὰ τοῦ Βέτουλα.  
Βάνει τὴ στράδα 'ς τὰ μπροστὰ,  
'ς τὸ Παρασκοῦν' ἀγνᾶνταξε.  
Μόν' ἕνας Βέτουλας 'ς τὰ μπροστὰ
- 80 ἔβγαλε δυνατὴ φωνή:  
- Ἔλα κοντά μου, Σατανᾶ,  
γιὰ νὰ μὲ κάμης συντροφιὰ,  
νὰ τελειώσω τὴ δουλειὰ.  
Ἦ τοὺς Μπολαριοὺς εἰδάνκε.
- 85 Ἐἰδάν 'ς τοῦ Λιουρόμανα  
τζ' ἔκατξε τζ' ἀγκρουμάστηκε,  
τίποτα δὲν ἀγροίκησε.  
Ἐἰδάνκε 'ς τὸ Δίπορο  
'ς τοῦ Πέτρου τοῦ Λιόπουλου.
- 90 Μέσα ἦταν τζ' ἀλεκρίντιζε.  
Μὲ τὸ σιγὸ, μὲ τὸ πολὺ  
ἄνοιξ' ἡ πόρτα τῆς αὐλῆς.  
Μπῆκε 'ς τὴ μπόρτα τοῦ σπῆτιοῦ,  
τὸν ἄκουσε τζ' ἐφώναξε:



- 95 - Φέρτε, γυναῖκες, τὸ χυλὸ.  
Τραβᾶ τὸν ἔρημο σαρμᾶ  
κ' ἐκεῖνος δὲν κατέβαινε.  
- Ἔλα κοντά μου, Σατανᾶ,  
νὰ μὲ βοηθήσης κ' ἐδανᾶ.
- 100 Κ' ἔδε π' ἀκούμπισ' ὁ σαρμᾶς,  
ἐβγῆκε καὶ 'ς τὰ Λιαριτᾶ  
καὶ ὄξ' ἐξαπετάχθηκε.  
Τζ' νῦρε τὴν πόρτα σφαλιστῆ  
τζ' ἓνα τσαγκρίδι ν' ἔρῳξε
- 105 τζαὶ 'ς τὴν ἀρζάν' ἀνέβηκε.  
Τζ' ἄντεσ' ὁ σκότεινος σαρμᾶς  
τζ' ἐξαναπισογύρισε.  
Τζ' ἓνα τραβίδι τοῦδωσε  
τζ' ἐκεῖνος δὲν ἐξάντεσε.
- 110 - Ἄϊδε, σαρμᾶ μου, 'ς τὸ καλὸ  
τό θέλημά του τῶκαμα.  
Καὶ εἰς τὴ Νέσα εἶδᾶπκε,  
μίλησε τοῦ βαρδάταρα  
τζ' ὁ Λίας τ' ἀποκρίθηκε:
- 115 - Ποῖος εἶσαι σὺ ἐτώρα δᾶ,  
τῶρα τὴ νύκτα τζ' ἐδανᾶ;  
- Ἐγὼ εἶμαι ὁ Γιάννακας  
Ἐσκότῳσα τὸ μ μπάρμπα ζου,  
τὸ μ Πέτρο τὸ Λιόπουλο,
- 120 ποῦ ἦταν καφὸς τῆς μάνας ζου.  
- Σήκῳ νὰ φύγης, Γιάννακα,  
νὰ πάης 'ς τὰ Τζιχιριάνικα  
νὰ βρίκης τὸ Δικάνικα.  
Νά μὴν ἐρθῆ ἡ μάνα μου
- 125 τζαὶ θέει νὰ μέ βλαστημᾶ.  
Σηκώθηκεν ὁ Γιάννακας  
τζ' εἶδᾶπ 'ς τοῦ Δικάνικα.  
- Ἄϊντε, Γιάννη, νὰ φύγωμε,  
νὰ πᾶμε 'ς τὰ Τζιχιριάνικα,
- 130 πᾶμε 'ς τὰ Σκυλακάνικα.  
Καρτέρεσε τζ' ἡ γρηὰ-Λιακοῦ.  
Ἦρθε τὸ γιόμα τὸ μικρὸ  
τζ' ὁ Γιάννης δὲν ἐφάνηκε.  
Σηκώθηκεν ἡ γρηὰ-Λιακοῦ
- 135 σκούζοντα καὶ φωνάζοντα:  
- Ἐκ Γιάννακα καὶ Βέτουλα!  
Νὰ ζᾶς ἐκλαίου ἀνάκατα.  
Βάνει τὴ στρατά 'ς τὰ μπροστά  
'ς τοῦ Κούβαρου ποῦ πάενε.
- 140 Ἀπάντησε μιὰ χριστιανῆ,  
ἐκατξε καὶ τὴν ἐρωτᾶ:  
- Τί ἔνε π' ἄωρλιάζονται  
κάτω 'ς τὸ βάλτο τοῦ Μηχιοῦ;  
- Τζακάλια ἄωρλιάζουσι.
- 145 Σκοτώθη ὁ κάλλιος τῆς γεννιάς,  
σκοτώθ' ὁ πρῶτος γέροντας,  
ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος.  
- Καὶ ποῖος τὸν ἐσκότῳσε  
τζεῖνον τὸν παλιο-βῳδάκα;
- 150 - Εἶπασι τ' ἦρθ' ὁ Βέτουλας,  
βρίκασι τὸ ντουφέκι του,  
τζεῖνον τὸν ἔρημο σαρμᾶ.  
Σηκώθηκε τζ' ἡ γρηὰ-Λιακοῦ  
τζαὶ πάει 'ς τὰ Τζιχιριάνικα,
- 155 πάει 'ς τὰ Σκυλακιάνικα.  
Ἐμίλησε τοῦ Γεώργαρου.  
- Γιὰ ἔλα, γέρο, νὰ σὲ ἰδοῦ,  
νὰ σὲ ῥωτήσω νὰ μοῦ εἰπῆς  
ἄν ἔν' εὐτοῦ ὁ Γιάννακας.
- 160 - Ὁ Γιάννακας ἔνε ἐπᾶ.  
Φεῦγε τὴ στραδά ξεγνοιασά.



## Η ΛΗΓΟΡΟΥ

### *Παλαιόν Μανιάτικον μοιρολόγι τοῦ δικαιοῦ<sup>72</sup>*

Τὸ μοιρολόγι αὐτὸ εἶναι ἓνα τῶν παλαιωτέρων, παρουσιάζει δὲ ιδιαίτερον διαφέρον διὰ τὰ ἀπαντῶντα εἰς αὐτὸ κοινωνικὰ ἔθιμα τοῦ τόπου. Τοῦτο ἔτυχε μέχρι σήμερον πολλῶν ἐκδόσεων, χωρὶς ὅμως αὐται νὰ ἀποδώσουν πλήρως τὸ πραγματικόν κείμενον καὶ τὸ ἱστορούμενον γεγονός.

Ἐκ τῶν ἐκδοτῶν του μόνον ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἔδωκε τὴν περισσότερον, ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλας ἐκδόσεις του, πλήρη μορφήν τοῦ μοιρολογίου μὲ ἀρκετὰ σχόλια. Παρὰ τοῦτα ὅμως, καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Πολίτου ἔχει παραλείψεις, ἀρκετὰ δὲ τῶν σχολίων του χρήζουν διορθώσεως. Ἡ τελευταία ὑπὸ τοῦ Κ. Νταϊφᾶ ἔκδοσις τοῦ μοιρολογίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰς ἄλλας ἐλλείψεις της, γέμει γλωσσικῶν σφαλμάτων καὶ ἄλλων ἀνακριβειῶν.

Τὴν παραλλαγὴν, τὴν ὁποίαν δημοσιεύομεν ἐνταῦθα, κατεγράψαμεν τὸ ἔτος 1935 καθ' ὑπαγόρευσιν τῆς ἐκ Κοίτας ὀγδοκοντούτιδος τότε, νῦν δὲ μακαρίτιδος, Καλῆς Φοκαλίτσας. Τὴν ἐξακριβώσιν τῶν γεγονότων εἶχον τότε ἀναζητήσει μεταξὺ τῶν γεροντοτέρων τῆς περιοχῆς τῆς Μέσα Μάνης, ἔλαβον δὲ ἀκόμη πολλὰς πληροφορίας καὶ παρὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις κ. Ἰωάννου Λιακάκου, πρωτοδίκου, ἐγγόνου κατ' εὐθειᾶν καὶ ἔχοντος καὶ τὸ ὄνομα τοῦ εἰς τὸ μοιρολόγι ἀναφερομένου Γιάννακα, τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Ληγοροῦς.



72. *Ἐπετηρίς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 9-10 (1955-1957), ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 43-47. Δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ φωνητικὴ ἀπόδοσις ὀρισμένων φθόγγων. Ἐκτενῆ σχόλια δημοσιεύονται εἰς τὴν ἀνωτέρω ἔκδοσιν..



## Ἡ Ληγοροῦ

- Ἐνα Σαββάτο ἀπὸ βραδ'οῦ  
ἐσυγυρίστ' ἡ Ληγοροῦ  
νὰ πάρ' ἑς τοῦν ἄλλωνοῦνε της  
ἀπὸ τὴν Κοίτα ἑς τ' Ἄλυκα.
- 5 Ἐς τὸ δρόμο ποῦ ἐπάαινε  
πέρασ' ἀπὸ τοῦ Μπουλα'ροῦς  
κι ἀπὸ τὰ Σπηλιω'τ'άνικα,  
ὄντες ἀμπόλυκε ὁ παππᾶς.  
Ἵλοι ἑς τὴν ροῦγα ἐκάθοντα
- 10 καὶ τὰ χαρτία 'παίζασι.  
Ἐκαμε πέτρινη καριδιά  
κι ὅλους τοὺς ἐχαιρέτησε.  
Καένας δὲν ἐμίλησε,  
μόν' ὁ φονιάς τοῦ Βέτουλα,
- 15 ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος,  
ἀπάνου ξεσηκώθηκε  
καὶ τὴν ἐκαλαδέχτηκε:  
- Μωρή, καλῶς τὴ Ληγοροῦ,  
καλῶς τη, καλῶς ὄρισες.
- 20 Μωρή, κι ἂν πάρς τ' Ἄλυκα,  
νὰ πῆς τοῦν ἄλλωνοῦνε ζου,  
τοῦ Γιάννακα ξεχωριστά,  
τί, ἂ' θέρ νὰ κάμωμε καλά,  
ἐμεῖς τότε πλιερώνομε
- 25 κείνο τὸν παλιοβέτουλα  
νὴ ἔξι γρόγια νὴ ἐφτά,  
νὴ ἑς τὴν ἀκρίβιο του κι ἐννιά.  
Ἄ' δὲ θελήσουσι κ' ἐννιά,  
ἄς τότε τρώρ ἡ -γι-ἀρμαλακιά
- 30 κάτου' ἑς τὰ Γιάλια χαμπηλά,  
βεργάτη τὸν ἐβάλαμε  
ἑς τί' σγοῦρνες τοῦ Μονοδε-  
ντροῦ.  
Πλέο δὲν τοῦνε δώνομε  
οὔτ' ἕναν κάρπικον παρᾶ
- 35 καὶ ὅ,τι θέσι, ἄς κάμουσι,  
ὅ,τι περνᾶ ἑπὸ χέρι τους.
- Ἐς τὰ Ἄλυκα ποῦ ἔφτασε  
πέρασ' ἀπὸ τὴ Λατομά  
κι ὅλοι ἑς τὴν ροῦγα κάθοντα,  
40 δὲν ἐχαιρέτα πουθενά.  
Σηκώθηκε ἡ νύφη της:  
- Μωρή, καλῶς τὴ Ληγοροῦ,  
μωρή, καὶ τ' ἐν ἡ πίκρα ζου  
καὶ δὲ μᾶς ἐχαιρέτησες;
- 45 Καένας μὴ ζ' ἐβάρησε,  
νὰ μὴ ζ' ἀσκημομίλησε;  
Ἐκείνη δὲν ἐμίλησε  
κ' ἐιδιάνκε ἑς τὸ σπῆτι τους.  
Μὰ ὁ Γιάννης ἦτα πογγηρὸς
- 50 κι ἀμέσως τὸ κατάλαβε  
τὶ κάπου πῦρε τοὺς ὀχτροὺς  
καὶ τὴν ἐκογιονάρασι  
κι ἀπὸ ξεπίζου ἔφτασε:  
- Μωρή, καλῶς τὴ Ληγοροῦ,  
55 καλῶς τὴ Μπεϊκαίνα,  
μωρή, καὶ τ' ἐναὶ ἡ πίκρα ζου  
καὶ δὲ μᾶς ἐχαιρέτησες;  
Καένας μὴ ζ' ἐβάρησε,  
νὰ μὴ ζ' ἀσκημομίλησε;
- 60 - Σὰ μὲ ρωτᾶς, θὰ ζὲ τὸ ποῦ,  
καένας δὲ μ' ἐβάρησε  
κι οὔδε μ' ἀσκημομίλησε.  
Ἐς τὸ δρόμο ποῦ ἐρχόμουνα  
πέρασ' ἀπὸ τοῦ Μπουλα'ροῦς
- 65 κι ἀπὸ τὰ Σπηλιω'τ'άνικα,  
ὄντες ἀμπόλυκε ὁ παππᾶς,  
κι ὅλοι ἑς τὴν ροῦγα κάθοντα  
κ' ἔκαμα πέτρινη καριδιά  
κι ὅλους τοὺς ἐχαιρέτησα
- 70 καὶ τοὺς ἐκαλημέρισα.  
Καένας δὲν ἐμίλησε  
καὶ μούδε μ' ἀποκρίθηκε,  
μόν' ὁ φονιάς τοῦ Βέτουλα,



- ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος,  
75 ἐκεῖνος μ' ἀποκρίθηκε:  
- Μωρή, καλῶς τῆ Ληγοροῦ,  
καλῶς τη, καλῶς ὠρισες.  
Μωρή, κι ἄν πάης τ' Ἄλυκα,  
πῆς τους τοῦν ἄλλωνοῦνε ζου,  
80 τοῦ Γιάννακα ξεχωριστά,  
τι, ἄ' θέη νὰ κάμωμε καλά,  
ἐμεῖς τοὺς τὸ πλιερόνωμε  
κεῖνο τὸ παλαιοβέτουλο  
νῆ ἕξι γρόγια νῆ ἑπτά  
85 νῆ 'ς τὴν ἀκρίβγιο του κι ἐννιά.  
Ἄ' δὲ θελήσουσι κι ἐννιά,  
ἄς τότε τρώη ἡ γι-ἀρμαλακιὰ.  
Κάτου 'ς τὰ Γιάλια χαμπηλά  
βεργάτη τὸν ἐβάλαμε  
90 'ς τὶ 'σγοῦρνες τοῦ Μονοδε'ντρ'οῦ.  
Πλέο δὲν τοῦνε δώνωμε  
οὔτ' ἕναν κάρπικον παρᾶ  
καὶ ὅ,τι θέσι, ἄς κάμουσι,  
ὅ,τι περνᾶ 'πὸ χέρι τους.  
95 Κ' ἔσκουξε ἡ Ληγοροῦ φωνή:  
- Δέν ἔχει ὁ Βέτουλας καφό,  
δὲν ἔχει μίτε γενιακό,  
τὸ αἷμα του νὰ πάρουσι  
καὶ νὰ ντόνε δικαιοσουσι!  
100 Ἦναι πουλλὶ τῆς ἔρημος!  
Ἐχάθη νὰ 'μαι σερνικός!  
Ἐδαιμονίστη ὁ Γιάννακας  
καὶ τοῦ 'ρθε σὰν παραλοή.  
Ἐστάθη κι ἐπομόνεψε  
105 Ἴχια μὲ πὸ σουρούπωσε  
κ' ἐδ'άηκε 'ς τῆ νύφη του:  
- Δῶσέ μου, νύφη, τὸ σαρμᾶ,  
ποῦ ἔναι 'ς τὸν κρεμανταλᾶ  
καὶ τότε τρώει ἡ σγου'ριά,  
110 τ' ἔμεινε ἀπονύχτερη  
ἡ μαγκουφογελάδα μας.
- Ἐκεῖνη τὸ κατάλαβε  
ὅτι θὰ πάη γιὰ φονικὸ  
καὶ τοῦ 'πε καὶ τοῦ μίλησε:  
115 - «Γιὰ κάτσε χάμου, ἀφέντη μου,  
καὶ πάου μὲ τῆ γυναῖκά ζου,  
ἔρχεται καὶ ἡ Ληγοροῦ,  
παίρονωμε καὶ τῆ μάννα μας,  
τι ζὲ σκοτώνουσ' οἱ -γι-ὄχτροι  
120 κ' ἐσένα σὰν τὸ Βέτουλα».  
Ἐκεῖνος ἐκαψώθηκε  
καὶ τὸ σαρμᾶ ξεκρέμασε  
κι ὄξου ἐξαπετάχτηκε.  
Ἦ τὴν πόρτα ὅπου ἔβγαينه  
125 χτύπησ' ὁ Γιάννης τὸ σαρμᾶ:  
- Ἀγροίκα, ἔρημε σαρμᾶ,  
νῆ ὁ Βέτουλας θὰ δικαιοθῆ,  
νῆ θὰ διπλώση τὸ σκιουνὶ!  
Ἄ δὲν ἐρθοῦ ὡς τ' ἀποταχιά,  
130 ρίξετε τὸ χαλίκι μου  
καὶ μένα σὰν τὸ Βέτουλα.  
Κ' ἔδωσε μία κ' ἔφυγε.  
Ἦ τὸ δρόμο ποῦ ἐπάαινε,  
ἀγροίκησε ποδοβολῆ  
135 κι ἐγύρισε κι ἐκοίταξε.  
Ἦταν ἡ μαυρονύφη του,  
ποῦ τὸν ἀγκόλλ' ἀπὸ κοντά.  
- Ἦ Γιάννη, ποῦ μὲ παρατᾶς,  
ποῦ μ' ἀγκολλᾶ ὁ Πέτρακας;  
140 Γιὰ κάμε πίζου, Δημπτροῦ,  
γιατὶ θὲ νὰ δαιμονιστοῦ,  
νὰ πάρη ὁ νοῦ μου τὰ βουνὰ  
νὰ λέπη ὁ κόσμος νὰ γελᾶ.  
- Γιὰ πές μου, Γιάννη, ἀφέντη  
μου,  
145 ὡς πότε νὰ ζὲ καρτεροῦ  
καὶ νὰ ζὲ περιμένωμε;  
- Ἦχια μὲ τὸ λιοβάρημα  
ἄ' δὲν ἐρθοῦ κ' ἄ' δὲ φανοῦ,



ρίξετε τὸ χαλίκι μου  
150 κ' ἐμένα σὰν τοῦ Βέτουλα.  
Κι ἐτραύηξε του' Μπουλα'ρούς.  
Ἐ τὴ Ρίζα τοῦ Μπουρόλια  
ἓνα κατσίκ' ἐβέλαξε  
ἀπάν' ἀπὸ τὸν ἀγκρεμό.  
155 - Ἔλα κοντὰ μου, Σατανᾶ,  
νὰ κάμωμε μαζί δουλειά,  
κι ἂν εἶσαι σύ, Δημήτρακα,  
ἔλα γιὰ συντροφία μου,  
γιατὶ πάου του' Μπουλα'ρούς.  
160 Ἐ τοῦ Μπουλα'ρούς ποὺ  
ἔφτασε,  
ἔ τοῦ Πέτρου τοῦ Λιόπουλου,  
οἱ πόρτες ἦτανε κλειστές.  
Ἐ τὴν πορταδέλλα στάθηκε,  
ἔκατσε κι ἀκρομάσθηκε,  
165 τίποτε δὲν ἀγροίκησε.  
Τὸ ζεμπερέκι ἐτραύηξε,  
τὴν πόρτα δὲν τὴν ἄνοιξε.  
Ἔκατσε κι ἀποφάσισε,  
καὶ ἔ τὴν ἀργάνη ἐπίδησε,  
170 ἔκατσε στὴν κοττόκαλη  
καὶ τὸ σαρμᾶ του ἔφτειανε  
καὶ τὸν ἀβιζοτάιζε.  
Ἡ πόρτα τότε ἄνοιξε  
μία γυναῖκα ἐιδιᾶπκε,  
175 τὰ βόδ'ια τῆς ἀχιούριζε  
κι' ἤρεκε τότε τὸν καιρὸ  
κι' ἀνέβη ἀπάνου ἔ τὸ λιακό.  
Ζυγώνει ἔ τὴ μανταλουχιά,  
κοιτάζει μέσα, τὶ νὰ ἰδῆ,  
180 βλέπει τ' ἐκάθωτα ὁ φονιάς  
μὲ τὸ παιδί του κ' ἔπαιζε,  
τόν ἄκουσε κι ἐφώναξε:  
- Φέρτε, γυναῖκες, τὸ χυλό.  
Τραυᾶ τὸν ἔρημο σαρμᾶ  
185 κι ἐκεῖνος τὸν ἐγέλασε.

- Ἄ, χάκι σου, βρὲ Σατανᾶ,  
μ' ἔταξες καὶ μ' ἐγέλασες.  
Πίζου τότε ξανατραυᾶ,  
ἐπῆρε ὁ σαρμᾶς φω'τ'ὰ  
190 μέσ' ἀπὸ τὴ μανταλουχιά  
κι ἤρε τὸν Πέτρο ἔ τὴ καρδιᾶ.  
Ἐβγήκασι τὰ λιαρπτά.  
Ἔξου ἐξεπετάχθηκε  
κι ἤρε τὴν πόρτα σφαλιστὴ  
195 κι ἓνα σαρντίδι ἔδωκε  
καὶ ἔ τὴν ἀργάνη ἀνέβηκε  
μ' ἄντεσ' ὁ ἔρημος σαρμᾶς,  
ἄντεσε, δὲν ἐξάντενε.  
- Ξάντεσο, ἔρημε σαρμᾶ,  
200 γιατί ζ' ἀφίνου κι ἐπαδά,  
τὸ θέλημα μου τὸ ἄκαμα.  
Ἔδωσε μία κι ἔφυγε  
κι ἐδ'ἄπκε τὴ Νέασα,  
ποὺ συντροφία εἶχασι,  
205 μίλησε τοῦ βαρ'διᾶτορα  
κι' ὁ Λίας ἀποκρίθηκε:  
- Ἄμποῖος εἶσαι, ποὺ μιλᾶς  
τώρα τὴ νύχτα, τὶ ζητᾶς;  
- Ἐγὼ εἶμαι ὁ Γιάννακας,  
210 ἐσκότωσα τὸ μπάρμπα ζου,  
ποὺ ἦτα καφὸς τῆ ἴμαννα ζου,  
τὸ μ Πέτρο τὸ Λιόπουλο.  
- Σήκω νὰ φύγης, Γιάννακα,  
νὰ πάης τὰ Σκυλλακιάνικα,  
215 νὰ μὴν ἐρθῆ ἡ ἴμαννα μου  
καὶ θέει νὰ μὲ βλαστημᾶ.  
Σηκώθηκε ὁ Γιάννακας  
κι ἐιδιᾶπ τὰ Σκυλλακιάνικα.  
Πομόνεψε ἡ γ'ρ'ὰ Λιακοῦ,  
220 ἦρθε τὸ γιόμα τὸ μικρὸ  
καὶ δὲν ἐφάνη ὁ Γιάννακας.  
Σηκώθηκε ἡ γ'ρ'ὰ Λιακοῦ  
βάνει τὸ δρόμο ἔ τὰ μπροστὰ





- σκούζοντα καὶ φωνάζοντα:  
225 Ἦ Γιάννακα, ἔ Βέτουλα!  
θὰ ζᾶσε κλαίου ἀνάκατα!  
Ἵ τοῦ Κούβαρου, πὸ πάαινε,  
ἐπέρνα ἕνας χρ'στ'ανός,  
ὁ γέρου - Κυ'ρακούλακας.  
230 - Ἦ μπάρπα Κυ'ρακούλακα,  
τίποτα νὰ μὴν ἄκουσες  
ἀπὸ τοῦ Πάνου Μπουλα'ρούς;  
Τὶ ἔναι ποὺ οὐρλιάζονται;  
- Σκοτώθη ὁ κάλλις τῆ' γενιᾶς,  
235 σκοτώθη ὁ πρῶτος γέροντας,  
ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος.  
- Καὶ ποῖος τὸν ἐσκότωσε  
κεῖνον τὸν παλαιοβόιδακα;  
- Εἶπασι τ' ἦρθ' ὁ Βέτουλας,  
240 τ' νύρασι τὸ ντουφέκι του,  
κεῖνον τὸν ἔρημο σαρμᾶ.  
Σπκώθηκε ἡ γ'ρ'ὰ Λιακοῦ  
καὶ πάει τὰ Σκυλλακιάνικα  
κι ἐμίλησε τοῦ Γιώργαρου:  
245 - Γιὰ ἔλα, Γέργο, νὰ μὲ πῆς,  
ἄν ἔν' εὐτοῦ ὁ Γιάννακας.  
- Ὁ Γιάννακας ἔναι ἐπά,  
φεύγε τὴ στράδα ξενοιαστά.



## Βιβλιογραφία

Ὁ Ν. Γ. Πολίτης, συνεχίζων τὴν συλλογὴν λαογραφικοῦ ὕλικου ἐκ τῆς Μάνης, ἐξέδωκε καὶ ἄλλα μοιρολόγια τῆς ἐκδικήσεως καὶ ἱστορικὰ καὶ ἄλλα τραγούδια ποικίλου περιεχομένου. Ἐπίσης, ἐδημοσίευσε μετὰ σχολίων παραδόσεις, αἰνίγματα, παραμύθια, παροιμίας καὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τοπωνυμίων τῆς Μάνης, γενόμενος οὕτω ὁ θεμελιωτὴς τῆς μελέτης τῆς Λαογραφίας της.

Κατωτέρω δημοσιεύομεν κατάλογον τῶν περὶ Μάνης δημοσιευμάτων τοῦ Νικολάου Γ. Πολίτου.

## I. ΜΟΙΡΟΛΟΓΙΑ

Ἄσματα δημοτικὰ Μάνης, *Πανδώρα*, τόμ. 16 (1865-66), τεῦχ. 384, σ. 539-541:

α. (Ληγοροῦ), σ. 539-540, στίχοι 45.

β. Μυρολόγιον (Ἐ. Λιγορίτζα Παρασκή), σ. 540, στίχ. 10.

γ. Ὁ Βαρκλαντής, σ. 540, στίχ. 13.

δ. Ἀρχὴ μυρολογίου φίλων, σ. 540, στίχ. 5.

ε. Ὡδὴ εἰς τὰ Θεοφάνεια, σ. 540, στίχ. 29.

[Σχόλια εἰς τὰ ἀνωτέρω, σ. 540-541].

Ἄσματα δημοτικὰ Μάνης, *Πανδώρα*, τόμ. 18 (1867-68), τεῦχ. 430, σ. 438-440:  
Τῆς Λιγοροῦς τὸ τραγούδι, σ. 438-439. [Σχόλια, σ. 439-440].

Μοιρολόγια εἰς πολεμιστὴν πεσόντα ἐν τῷ παρόντι πολέμῳ, *Λαογραφία*, τόμ. Δ' (1912-1914), σ. 3-11. [=Λαογραφικὰ σύμμεικτα, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 263-271].

Ἐπικάϊρα δημοτικὰ ἄσματα [μοιρολόγια], *Λαογραφία*, τόμ. Δ' (1912-14), σ. 271-278. [Διάφοροι ἐπ' αὐτῶν σημειώσεις].

## II. ΠΟΙΗΣΙΣ

Ἄσματα δημοτικὰ Μάνης, *Πανδώρα*, τόμ. 18 (1867-68), τεῦχ. 425, σ. 343-344:

α. Ἡ Σταυριανή, σ. 343-344.

β. Ἐπιστολή Μανιάτου, σ. 344.

γ. Ὁ Παντελῆς, σ. 344 [Σχόλια εἰς τὰ ἀνωτέρω, σ. 343-344].

Δημοτικὴ ποίησις Μάνης, *Πανδώρα*, τόμ. 20 (1869-70), τεῦχ. 473, σ. 342-344:

α. Μυρολόγιον. Ὁ Γιώργαρος καὶ ἡ Μπουραζάνενα, σ. 342-343, στ. 74.

β. Ἐ μαυρισμένε Γιώργαρε, σ. 343, στ. 26.

γ. Γιὰ σου, χαρὰ σου νὰ γενῆ, σ. 343, στ. 12.

δ. Ἀρφάνη ρήγα καὶ παχιά, σ. 343-344, στ. 18.



- ε. Τί γάρ ἐμένα ἢ Ἀργυρῆ, σ. 344, στ. 11.  
στ. Γιὰ σῆκω ἀπάνου, Μαρουϊδά, σ. 344, στ. 20.
- Δημοτικά ἄσματα, *Νεοελληνικά Ἀνάλεκτα* (Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσῶ»), τόμ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1870, σ. 88-93, 110-111, 115-116, 125-127. [Τὰ ἄσματα ἀρ. 26, σ. 91, ἀρ. 79 καὶ 80, σ. 125-127, προέρχονται ἐκ Μάνης].
- Γλωσσολογικὴ συμβολή. Α΄. Ἀνέκδοτα δημοτικά ἄσματα τῆς Ἑλλάδος, Ὅ ἐν *Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, τόμ. 8 (1874), σ. 496-512:
- α. Τὸ τραγοῦδι τοῦ Ὅθωνα, ἀρ. 2, σ. 497. [Σχόλια, σ. 511].  
β. Ἐκάμασι τῆ συμβουλῆ-σύνταμμα καὶ κυβέρνηση, ἀρ. 3, σ. 497.  
γ. Νύφη μου, τριὰ καμάρωσω, ἀρ. 27, σ. 504-505.  
δ. Κουρσέψαμε μιὰ γειτονιά, ἀρ. 31, σ. 505.  
ε. Ἐπιμύλιον ἄσμα (Ἄλεθου, μύλο μ', ἄλεθου), ἀρ. 49, σ. 509.
- Μοιρολόγια
- στ. Τοῦ καπετὰν Νικολοῦ, ἀρ. 36, σ. 506-507. [Σχόλια, σ. 512].  
ζ. Μοιρολόγιον τῆς μνηστῆς τοῦ Ἰωάννου Ἀντρομελᾶ, ἀρ. 37, σ. 507. [Σχόλια, σ. 512].  
η. Ἐπὶ τῷ φόνῳ τοῦ Καλαπόθου, ἀρ. 38, σ. 507. [Σχόλια, σ. 512].  
θ. Ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Μπουραζάνη, ἀρ. 39, σ. 507. [Σχόλια, σ. 512].  
ι. Ἐτῶρα μέσ' στὰ γέρατα, ἀρ. 40, σ. 507. [Σχόλια, σ. 512].  
ια. Ὄντας ὁποῦ εἶμουνα μικρή, ἀριθμ. 41, σ. 507-508. [Σχόλια, σ. 512].  
ιβ. Μ' ἐβγάλασι καὶ Σταυριανή, σ. 520. [Σχόλια, σ. 520-521].

### III. ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ

- Περὶ παραμυθίων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησι, *Πανδώρα*, τόμ. 18 (1867-68), σ. 93-95. [Ἐμμετρον ἐκ Μάνης παραμύθιον, σ. 94].
- Νεοελληνικά Ἀνάλεκτα*, τόμ. Α΄ (1870)
- α. Σπκῶθ' ὁ Λίας ὁ Κατσῆς, (ἀρ. 79, σ. 125-126).  
β. Σπκῶθηκα γεργὰ-γεργὰ, ἀρ. 80, σ. 126-127 (ὁ Δημπτρακάκος).

### IV. ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

- Ἡ σωτηρία τῆς Σκαρδαμούλας (Καρδαμύλης Οἰτύλου), *Παραδόσεις*, τ. Α΄ (1904), ἀρ. 193, σ. 109. «Τὴν παράδοσιν ἤκουσα ἐν Καρδαμύλῃ παιδίον ἔτι ὄν τὸ 1863». [Σχόλια, τ. Β΄ (1904), σ. 796].
- Ὁ Χριστὸς καὶ οἱ ἄνομοι οἱ Ὀβραῖοι, τ. Α΄, ἀρ. 310, σ. 170-171. [Σχόλια, τ. Β΄, σ. 903].
- Τὸ λιοκόρνο (Κεφαλληνία - Μάνη - Καλαμάτα), τ. Α΄, ἀρ. 388, σ. 217-218. [Σχόλια, τ. Β΄, σ. 987-988].



- Τὸ στοιχειὸ τῆς σπηλιᾶς τοῦ Μανιάτη, Α', ἀρ. 541, σ. 300. [Σχόλια, τ. Β', σ. 1162].
- Τοῦ Φονιά τὸ Λαγκάδι (Καρδαμύλη Οἰτύλου), τ. Α', ἀρ. 548, σ. 304-305. [Σχόλια, τ. Β', σ. 1164].
- Οἱ Μαυρομιχαλαῖοι, τ. Α', ἀρ. 771, σ. 456.
- Οἱ Στρίγγλες τοῦ Καλαμακιοῦ (Ἀρεόπολις), τ. Α', ἀρ. 824, σ. 501.
- Οἱ Στρίγγλες (Καρδαμύλη), τ. Α', ἀρ. 827, σ. 502.
- Ὁ διάβολος μὲ τὴν καπότα, τ. Α', ἀρ. 884, σ. 539.
- Ὁ διαβολικὸς σύντροφος (Δολοὶ Οἰτύλου), τ. Α', ἀρ. 891, σ. 545-546.
- Τὰ στοιχειωμένα σπίτια (Δολοὶ Οἰτύλου), τ. Α', ἀρ. 897, σ. 548-549.
- Ὁ Βρικόλακας (Μάνη), τ. Α', ἀρ. 957, σ. 589-590.
- Ὁ Μαμαλιᾶς ὁ βρικόλακας (Λίμπερτον Δήμου Μαλευρίου), τ. Α', ἀρ. 958, σ. 590-591.
- Ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἀρχάγγελος, τ. Α', ἀρ. 989, σ. 616.

## V. ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ

Διὰ τὰς παροιμίας ἐκ Μάνης εἰς τὸ ἔργον του *Παροιμῖαι*, βλ. τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1899, σ. ξγ', ξδ', ξε' καὶ τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1900, σ. ζ'.

## VI. ΑΙΝΙΓΜΑΤΑ

Γλωσσολογικὴ συμβολή. Β'. Αἰνίγματα καὶ λογοπαίγνια, *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, τόμ. 8 (1874), σ. 513-526. [Γίνεται λόγος καὶ γιὰ αἰνίγματα τῆς Μάνης].

## VII. ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ

Τοπωνυμικά, Β', *Λαογραφία*, τόμ. Ε' (1915-1916), σ. 249-308. [Περὶ τῶν τοπωνυμίων Καρβελάς καὶ Κοῦνος, σ. 289-290 (καὶ εἰς ἀνάπτυπον, 1915, σ. 72-73) [= *Γνωμοδοτήσεις περὶ μετονομασίας συνοικισμῶν καὶ κοινοτήτων ἐκδιδόμεναι ἀποφάσει τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν*, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 112-114].

Τοπωνυμικά, Δ', *Λαογραφία*, τόμ. ΣΤ' (1917-1918), σ. 221-236. [Περὶ τοῦ τοπωνυμίου Φαγγριάνικα (Μηλιά) τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, σ. 232-233 [= *Γνωμοδοτήσεις περὶ μετονομασίας συνοικισμῶν κλπ.*, σ. 113].



## SUMMARY

### *Dikaios Vagiakakos*

#### **N. G. Politis and Maniot Folklore**

As a fourteen-year old high school student in Kalamata, Politis published one of the most typical Maniot laments dealing with the issue of revenge in the journal Pandora in 1866.

In this publication, N. G. Politis offers copious comment on Maniot customs and on the interesting linguistic idiom of the Mani.

After this important article, Nicolaos Politis published more laments, songs and legends. He is thus to be regarded as one of the first serious students of the forkllore of the Mani.

